KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXII. évf. *1897. November—December.* *6-ik füzet.*

Brassai a tudós, az iró és munkái.

I. Brassai a tudós.

A midőn e szerény kisérletnek a fennebbi hangzatos czimet adom, csakis jelezni kivánom, hogy meg kellene irnunk; de még csak dolgozatai czimjegyzékének összehordása is nehéz fáradság. Valamint a hangzatos czimre vonatkozólag fel kivánom emliteni, hogy az Erdélyi Muzeum sept, oct., nov. és decemberi idei füzeteiben, Brassai százéves pályafutása czimmel, a halála ötletéből fölmerült adatok és szóbeli visszaemlékezések alapján megkisértettem Brassai hosszu életét vázolni: de ezt a legérdekesebb czikket ebben a mi folyóiratunkban kivántam megjelentetni, kiknek talán első sorban volna módunkban e közlemény hézagait pótolni, hogy Brassai munkásságának legalább leltárát összeállitsuk azok részére, kik Brassait a tudóst és irót méltatni szakismeretöknél fogva hivatva lesznek.

Hét évtizedes, e szerint két nemzedék életidejére terjedő munkásság méltatása, még ha egy irányban haladna is, nehéz feladat. Mennyivel nehezebb egy perczig sem pihenő fő gondolatvilágát rajzolni, egy szellemvilágét, melynek égboltozatján, a rendkivüli lelki tehetség kiszikrázása majd itt, majd amott ragyog fel. Mert, hogy prózaibban fejezzük ki magunkat, Brassai szive, agya kifogyhatatlan bánya, melyben az ércznek annyiféle neme egyesült; egy délvidéki nemes termőfa, melyen egyszerre virág nyilik és gyümölcs érik; egy koronáját kihajtott törzs, melynek minden ágába más-más faj van oltva, s minden ág meghozza érett gyümölcsét. Ily fogalom hatása alatt, Brassait a tudóst, az encyclopedistát, polyhistort, a tanárt, irót és szerkesztőt el lehet parentálni, de nem ismertetni. De nem is szándékom. Itt is abban a keretben kivánok mozogni, mint pályafutása rajzolásában, hol nézpontom a volt, feltüntetni Brassait abban a világosságban, melyben nekünk megjelent, azon hatásban, melyet környezetére, korára gyakorolt.

Brassai mikor, mintegy a vadonból előlépve, Kolozsvárt megjelent, a csodált emberek számába ment. Fogékony lelket hozott. A

zene, a költészet, a tudás gyönyörét, a természet és történet beszédességét tán senki sem élvezte annyira, s tán senki sem értette s lelkesedett iránta, mint ő. Nem volt lángész, mely jövendőt mond, a tudás globusán uj világrészeket fedez fel: de lángelme volt, az uttörés attributivumával. Értette a zene, a virág nyelvét, a világ minden költőit olvasva, ismerte, poetikus lélek volt, a nélkül, hogy költészettel csak próbálkozott volna. A képzelő erőt a tudás vágya nála háttérbe szoritotta. Legpoetikusabb irása a füvész örömei. Ha oly teremtő szelleme lett volna, milyen sajátságosan eredeti, milyen tevékeny és messzeható volt, századok bámulnák.

Ha nem is volt lángész, a tudósok azon kiváló fajából való volt, ki holtig tanul, semmit sem felejt. Bejárta a tudás összes birodalmát. Mindenhez értett, sokban mester volt. Egy tiszta fő, melyben a különféle tudomány rendszeresen osztályozva volt. Mindent tud, a volt róla hite az embereknek. Fejem nem káptalan, e közmondás alól Brassai ki volt véve. Élő könyvtárnak nevezték. A tudomány milliomosának tekintették, s miként a pénztőke, ugy az ő szellemi tőkéjének hatalma előtt is mindenki meghajolt. Biztosan tudták, hogy tőkéje tőkésitett munka, tisztelték.

Brassai a polyhistor tudósok családjához tartozott. Milyenek voltak Apáczai, Hatvani, korunkban Varga, Hetényi, kik csak ugy seperték el az Akadémia aranyait, vagy volt Erdélyben Fogarasi Pap József, ki a mult század közepén ott volt a külföldi versenyek győztesei között. Brassait föllépésénél már polyhistornak tekintették.

Szellemi munkásságának végtelen nagysága a jogon kivül a tudományok mindenségét bejárta. Majd minden ágában irt és tanitott, és pedig bámulatos alapossággal. A nyelvészetben véleménye épp oly döntő, mint a természettudományban. Majd ha életirója szellemi munkásságának hosszu utján végig halad, ki fogja mutatni, hogy foglalkozásai melyik korszakában, melyik tudomány nyomult volt előtérbe csodás szellemi világában. Már csak azért is, hogy ugy mutatkozik, benne a polyhistor tudósok családja bezáródik.

Élő Conversations-Lexikon, élő Encyclopedia volt, szokták mondani. Legalább századunkban nem volt magyar ember, ki a tudománynak annyi ágába behatolt, s avatottságát irodalmi munkásságával bizonyitotta volna. A classica és ujabb nyelvészet, a természettudomány, számtudomány, bölcsészet s ezek mellékágai, segédtudományai mind hatalmában voltak. S a mellett a zenét is tudományos alapossággal értette és gyakorolta. Hogy mennyire, az irodalomtörténet lesz hivatva méltatni.

II Brassai az iró.

Brassai világhirü tudós volt, ha nem egyébben, a botanikában. Kiváló érdeme különben az, hogy magyar tudós volt, ki annak az érzésnek hatása alatt tanult és irt, hogy előbb született magyarnak, mint tudósnak. Mint irót is helyesen, csak ebből a szempontból kell hogy mérlegeljük és méltassuk.

Brassai a magyar tudományosság büszkesége volt. Nem az az érdeme, hogy alig volt tudomány, melyben jártas s több ágában mester volt, hogy dicsőséget szerzett nemzetének: hanem az, hogy mint nagy stylü ember, aesthetikus ész, universalis tudós, vasszorgalommal, kielégithetetlen tudomány-szomjjal, ritka agyvelőjével ott állt a világirodalom árja partján, s leste, hogy mit hoz, mire nemzetének szüksége van. Folyvást az európai tudományosság nyomán haladott, s mert hazáját, nemzetét bálványozta, a fejlődő magyar tudományosság zászlóvivői közé sorakozott. Szerette, tisztának kivánta nemzete nyelvét, miveltnek kivánta nemzetét, s mikor tán csakugyan világhirü, vagy halhatatlan lehetett volna, ő feláldozta magát, mint tudós és iró nemzetének, századának élt; azzal foglalkozott, azt irt, a mire nemzeti müvelődésünknek éppen akkor szüksége volt. Hazafisága teszi halhatatlanná.

Nem alkotott örökbecsüt, mondják. De annyi százezer tudós és iró közül hánynak jutott az az égi adomány, az az inspiratio, hogy örök időkre szóló munkát hagyjon maga után. Brassai korának irt, korát oktatta, korának világitott elő. Korának, századának, a középkori eszmék és intézmények békóiból kibontakozó, s uj korszakba belépni készülő nemzet számára irt és tanitott. Mindig azt, mit annak az évtizednek szellemi szüksége megkivánt. És ezt ugy, hogy felvett tárgyának letárgyalása tudásunkat előbbre vitte, európai magaslatra emelte. Felszólalása eseményszámba ment, mely szakhiveinek figyelmét mindig kihivta. Nemzete tudósa volt, ki figyelmeztette nemzetét, hogy a tudás világitása hol, merre halad. Kritikájával, értekezéseivel, könyveivel igyekezett nemzete közmivelődését, müvészeti és tudományos vi.ágát európai magaslatra emelni.

Brassai saját eszmekörében aféle tudós és iró, mint akkor Széchenyi, Kossuth, kik nem annyiban irók, mint agitátorok. Kik nem a szakemberek tapsát keresik, hanem a nagy közönségre akarnak hatni oly módszerben, mely koruk felfogásának kivánalmával talált.

Kora megértette s ebben áll nagy tudásának valódi értéke. A gondolat, melyre bélyegét reá ütötte, forgalom tárgya lett, közkeletűvé

vált, teljes értékében senki sem kételkedett. Ebben állt hosszú munkás életének sikere, ebben rejlett kulcsa annak a népszerüségnek, milyennel csak nagy politikusaink dicsekedhettek, s dicsősége, hogy mint ember, mint egyén, században senki sem érvényesült annyira, mint ő. Hogy senki sem próféta a hazájában, ő megczáfolta. Ha nem is mondjuk prófétának, szűkebb hazájában minden szava szállóige, minden irása egy hang, mely pusztában soha sem hangzott el. Szava és irása mindig igazságszámba vétetett, mert egy ember mondta és irta, kit ifjan már senki sem ismert, ki nem törtetett semmi után, ki utolsó napjaiban is azzal tépelődött, hogy miért is kapott ő nyugdijat; ki, midőn százéves korát a korona, kormány, nemzet üdvözölte, kérdezte, hogy mivel érdemelte meg, hogyan tudja és fogja ezt megköszönni.

A ki utolsó századunk mivelődés történetét, közoktatásügyünk fejlődésének eszmemenetét akarja megirni, Brassai czikkei, füzetei és munkái kronologiáján kell keresztül mennie, hogy megitélhesse, hogy irodalmunk, különösen közoktatásügyünk terén nemzetünk hol haladott. Brassai minden munkája egy mérföldkő megfutott mivelődésünk utszélén, mely biztosra mutatja, hogy nemzetünk mire gondolt, hol haladott. A közérzület szivdobogása ültette iróasztalához, megtanulta, megirta azt, mire mások még csak készültek.

S most e csodás ember, századunk typikus tudósa, a ki európaivá lehető hirnevét, hazafi érzésének feláldozta, a typikus magyar tudós emlékezetével szemben ott állunk, hogy életfolyamáról még jegyzéket sem hagyott, magáról nem beszélt, mint irónak életrajzát mégis meg kell irnunk. Nem érette, hanem magunkért. Mert ki tudja, mikor terem még a föld ily magyar tudóst. Megérdemelné azért is, hogy feltüntetődjék e csodás lélek tudásának terjedelme, határa, mélysége. A bámulatos elmének, mely 1831-től fogva ir, századik évében kiadta Positiv filosofiáját s bevégezte, megirva hagyta Mathesisét.

Mint megjegyeztem, nem ment át az irók gyermekbetegségén. Próza iró maradt. Mint elparentálói magukat kifejezték, munkái száma száz, lapirodalmi dolgozatai ezerszámba megy. Szinnyei a Magyar irók élete s Repertoriumában, az Akadémia Almanachja első folyama, a Névtár — mert az Almanachok elejét nem fedezhettem fel — felsorol egy sereg értekezést, de hogy a felsorolás teljes legyen, hetven év majd minden folyóiratát fel kellene hányni, ha irói munkásságának igazi képét, reportoriumát kivánjuk adni. Meg is érdemelné, s tán eljő az idő, hogy összes munkái meg fognak jelenni.

III. Brassai a szakiró, a miben jártas.

Brassai tanitott és irt. Tudását és irodalmi munkásságát a szerint szeretik osztályozni, hogy miben jártas, miben mester. Ezen osztályozásnak engedelmeskedve, irodalmi munkásságát két csoportba tüntetjük fel. a nélkül, hogy repertoriumunk teljességre igényt formálna. Jártasnak mutatjuk be a történelemben, földrajzban, statistikában, közgazdaságban, a természettudomány körében a fizika, vegytan, csillagászat és meteorologiában.

Brassai mint *historikus* önálló dolgozattal nem lépett fel, de a hazai és a világtörténetben otthon volt. Az unitáriusok a történet tanszékére hitták volt. S ennek az az előzménye, hogy Kolozsvárt megindult volt a hirlapirodalom. Keletkezett 1830. jul. 1-én a Nemzeti Társalkodó, 1832 junius 1-én az Erdélyi Hiradó, 1834 ápr. 1-én a Vasárnapi Ujság s ezekre 1841 jan. 5-én a Mult és Jelen, s Brassai tolla már kimagaslott. Szilágyi Ferencz a harminczas években kiadta történeti zsebkönyvnek czimzett Klioját, s Brassai a Kliokat a kritika elé vitte, még pedig akkora történettudományi jártassággal, mely arra engedett következtetni, hogy egyik történetirónkká válik.

Mint kollégiumi tanár a történetet oly elragadón adta elő, hogy egyebet ne mondjak, hogy Jakab Elek s csekély magam, történetirásra adtuk magunkat, azt Brassai előadásának köszönjük. A negyvenes évek elején Kolozsvárt Házibarát czimen évkönyvszerü könyvek jelentek meg. Az azon évi világeseményeket belé Brassai irta, darabkákból én állitottam össze s marada fejemben a kandahár-iskelesi béke. Ide vágó czikkei:

Az időszakok és nemzeti karakterek befolyása a história-irásra. Gimn. tanársága beköszöntőjéből. Nemz. Társalk. 1837.

Plutarchus vigasztaló levele. Forditás. Ker. Magvető. 1892.

Mint *geografus* és *statistikus*, mi akkor alig volt egymástól elválasztva, jelent meg a könyvpiaczon, a Világ és statusok ismertetésével. Mint kollégiumi tanár másodsorban ezek tanitásával volt megbizva.

Mint *statistikus* oly figyelemmel kisérte a statistika világirodalmát, hogy Erdély statistikája megirásához ő adta az eszmét s adta kezembe a franczia statistikusok programmját. Következő czikkei és munkái bizonyitják:

Bevezetés a világ, föld és statusok ismeretére. Kolozsvár 1834.

Soristan (Syria). Nemzeti Társ. 1841.

Egy pár adat honunk ismeretéhez (magassági mérések Erdélyben). Természetbarát, 1846.

Afrikáról, Wilson után. Családok könyve. 1857.
A föld egyes részeinek földirati ismertetése. II. kiad. Pest, 1862.
Brassai S. Természeti földiratának polgári része. Kolozsv. 1867.

Mint *közgazdasági író* is megjelent irodalmunkban. A Vasárnapi Ujság hasábjain mint egyik uttörő foglalkozik e tárgygyal. A negyvenes évek elején indult meg pénzintézeteink alapitása, Brassai azonnal hozta Bankismeret czimü munkáját; a megváltozott mezőgazdasági törvények számára hozta a Mezőgazdaság kézikönyvét hét kötetben. Munkája:

A Bankismeret. Kolozsvár, 1842.
A mezőgazdaság kézi könyve. VII. k. Bpest, 1856—68.
Czikkei:
A Vasárnapi Ujságban 1834—48.
Az angol hirlapkezelés. Magyar Hirlap. 1850.
Mivelési kisérlet a chinai yam-mal. Gazd. Lapok. 1855.
Számvetési észrevételek az ekék becslése tárgyában. Gazdasági Lapok 1859.
Jegyzetke a méhészetből. Falusi Gazda, 1862.

Brassai mint *természettudós* a füvészet terén mutatkozott be; mint gimnáziumi tanár, később *fizikát* és *vegytant* tanitott, mint múzeumőr a természettár őre lett. Berde Áronnal 1846-ban Természetbuvár czimü folyóiratot alapitottak.

A magyar orvosok és természetvizsgálók 1864-ben Marosvásárhelyt tartott nagy gyűlésén „Nemcsak az anyag halhatatlan“ czimmel felolvasást tartott, melyről az Alkotmány 1897 jun. 25-iki száma igy ir: „Ki nem olvasta volna e felolvasást, melyben Brassai a vizsgálódó, kutató és itélő elme egész fegyverzetével száll sikra a materialisták ellen, a kiket a Darvin elmélete alapján nemesitett majmoknak nevez. Saját fegyvereikkel, a természettudománynyal és vegytannal veri vissza őket, s Bacon ama mondásával végzi: A természettudomány megnyalintása istentagadásra téveszt, teljesebb élvezése istenhez vezet viszsza“.

E téreni tudását elismerték: a regensburgi k. növénytani társaság, a m. k. természettudományi, a bécsi csász. és kir. állat- és növénytani s a nagyszebeni természettudományi társulatok, a bécsi cs. kir. birodalmi földtani intézet, melyek tagjává nevezéssel tisztelték meg. Munkái:

Több czikke a Természetbarátban 1846—48.
Ueber Kropf und Cretinismus. Zeits. f. N. und Heil-kunde. 1851.
A természettan szelleme és iránya. Bpesti Szemle. 1859.
A természetrajzi múzeumokról. Erd. M. Ért. 1861.

Éledés és életkezdet. Erd. Múz. Ért. 1862.

Nemcsak az anyag halhatatlan. Felolvasás a természetv. és orvosok 1864-iki m.-vásárhelyi gyűlésen.

Czikkek a Term. Közlönyben. 1871—92.

Nehány pillantás a természettudományok haladására. Budapesti Szemle. 1873.

Anti-Helmholtz. Klausenburg. 1874.

A teremtés és fejlődés. Lenyomat a Kereszt. Magvetőből. 1878.

Az életerő léte. Felolvasás. 1880.

Micsoda állat a vegytan. M. nép-könyvtára. 1854. Marosvásárhelyi fűzetek. 1859—60.

Mikor folyamodjunk a vegytanárhoz? Ugyanott.

Brassai mint *csillagász, meteorologus* nem rendelkezett observátoriummal, egy sextans volt minden eszköze, melylyel a napjárását élete végéig naponként megnézte s kiszámitotta. Akkor nem jelezték, mint most, fennről a vasuti időt. Brassai tehát praktikus dolgot végzett s a városi óráktól megkivánta, hogy a nap után járjanak.

Mint iró az Akadémiában felolvasást tartott. Az ötvenes években kiadott Nagynaptár s a Nemzeti képes naptár számára ő állitotta össze az astronomiai naptárt. A Mezőgazdaság kézikönyvébe ő irta a meteorologiai részt. S adom azon visszaemlékezésemet, hogy talán az 1863-iki országos szárazság idején meglátogat, oszlopos barometrumomra pillant, arra a megjegyzésemre, hogy a kéneső folyvást lent van s eső még sincs: nem is lesz, mig fel nem megy, szólt. S igaza lett. Munkái:

Kolozsvári időjárás. Természetbarát. 1848.

A mult január Kolozsvárt. Ugyanott.

Az 1854-ben látott üstökös csillagról. Magyarnép könyve. 1854.

Az árnyékóráról. Akad. Ért. 1859.

A nap, mint elemző tanár. Emich Nagy Naptár. 1864.

IV. Brassai a szakiró, a miben mester.

Brassai nehány tudomány és tudományágban, mint tudós és szakiró nemcsak otthon volt, de mondhatni, mestere volt korának. E szakok és tudományok: a pedagogia, a füvészet, az aesthetica, nyelvészet, mathesis és bölcsészet.

Mint *pedagogus és ifjusági iró* volt tán a legnagyobb, bár sokakban volt nagy. Ebbeli ereje családi öröksége volt, apjától örökölte, annak módszerét szivta be s tökéletesitette. Adjuk át a szót egy interwiewnek, mely a Kolozsvárban az idén látott napvilágot, melyből az idevonatkozó rész igy szól:

„Nem arra vagyok én büszke, kedves öcsém, hogy sokat tudok,

hanem hogy a mit tudok, magam erejéből szereztem meg. Az abc-től a felső mathézisig mindent a magam esze után sajátitottam el. Manapság házi tanitó, guvernánt, iskolai tanitó, meg nem tudom még hányan vezetik be a gyereket az olvasás titkaiba. Nekem az apám hat éves koromban ideadott egy könyvet: az abc-t, nesze fiam, ebből tanulj meg olvasni. Később dehogy fogott az öreg grammatikára. Egy régi, kopott Robinsont adott, hadd lássam, hogy érdemes volt olvasni tanulni. Még most is emlékszem; sirtam az örömtől, mikor láttam, hogy ezekről az apró, feketepötytyös lapokról mennyi érdekeset tudok leolvasni. Olyan mohósággal gyermek még soh'se olvasott, mint én. Természetesen Robinson rákapatott a földrajzra. Latkóczy földösméretét lapoztam hetekig.

„Egy kis földgömböt tett elém az apám s rászoktatott, hogy minden folyót, várost, országot, a miről valamit olvasok, rögtön keressem föl a földgömbön. Órákat töltöttem igy, az asztalra könyökölve, a földgömböt forgatva, képzeletemben bejárva az északi sarktól az Antillákig minden tájt. Mikor aztán este, hálós kis gyerekágyamba lefeküdtem, ugy éreztem magam, mint Michel Angelo a menybolt mintázása után: támolyogtam. Az egész földteke gömbölyüségének szemlélése feledtette velem, hogy a sima földön járok.

„Bizony, jó pedagogus volt az apám! Maguk már nem ismerik, kedves öcsém, a Maróthy kis Számtanát. Régi könyv, ma mosolyogna rajta. Lássa, abból tanultam én mathezist és bizony mondom, ha gyereke lesz, adja azt a kezébe s majd a felső mathematikánál is hálás lesz a gyerek az öreg Maróthynak.

„Mikor elérkezett az ideje, hogy kollégiumba menjek, az apám még otthon tartott. Nem nagyon bizott az akkori rendszerben. Csak tizenkét éves koromban kerültem a magyar-utczai unitárius kollégiumba, a hol egy kicsit csodálkoztak is, hogy mennyit tudok. Pedig soha se tudtam valami sokat, — az öreg mosolyogva bólintgatott tagadó közbeszólásomra — de mindig vágytam tudni. És higyje el kedves fiam, miként az igazságot se érhetjük el soha s meg kell elégednünk az utána való törekvéssel, a mindentudást se éri el az ember, de ezért kárpótolja a tudományszeretete. Lássa, ezért mondom én mindig, hogy nem tudok még eleget".

Kezdetben mint házi nevelő érvényesitette tudását, majd közintézeteink, mondhatni kora instructora lett. Erdély főuri köreire növendékei utján maradandó hatást gyakorolt. Mint az Akadémia irta hozzá egyik üdvözlőiratában, nem egy iró és tanár köszönheti neki pályáját. S a mint beszélt és irt, ugy cselekedett, a morál szab-

rányaival soha össze nem ütközött. Mint gymnasiumi tanár, törvény reáolvasása helyett intő beszédeket tartott. Az egyetemnél 1882-től a középiskolai tanárvizsgáló bizottság tagja volt.

Mint ifjusági iró, kiváló érzékkel birt az iránt, mire van épen akkor szüksége tanügyünknek. Érezte, hogy erős alapon áll, bizonyitja br. Eötvössel folytatott kemény polemiája, 1867—68-ban. Mintha látta volna a jövőt, melyben a teknikai pályán át kell vennünk szerepünket az idegenektől, a nyelveket, számtant, a mathesist kiváló gonddal forcirozta s oly tekintélyre emelkedett, hogy a kormány a számtanba, a tanárok számára, vezérkönyvek irására kérte fel. A Módszerről czimü munkája iskoláink tanitási programmja lett.

Munkái első füzeteit Kék könyvtár czimü vállalatában inditotta meg, melyből 1878-ig XIV füzet jelent meg, s nagy része több kiadást ért. Ilyenek:

Számitó Socrates. Fejbeli számitás kérdésekben. Angol mintára. Kolozsvár. 1842.

Kisdedek számoktatása. Angol mintára. Kolozsvár, 1842.

Rajzminták fiatal gyermekek számára. Angol mintára. Kolosv. 1842.

Okszerü vezér a német nyelv tanulásában. Kolosv. 1845.

A fiatal kereskedő arany ABC-je. Montag után. Kolosv. 1847.

Ingyen tanitó franczia nyelvmester. Kolosv. 1863.

Számtan a népiskolákban. 1872.

Számvetés a II. oszt. számára. 1872.

Nevelés tudománya. Ker. Magvető. 1890.

A módszerről. II. kiadás. Kolosvár. 1893.

Számtalan czikke a Néptanitók lapjában, Budapest, s a Család és iskola czimen Kolosvárt megjelenő lapban.

Mint *füvész* jutott legnagyobb elismertetéshez. Hajlamát virágtenyésztő anyjától örökölte. Ifjui és férfikorának legkedvesebb foglalkozása és szórakozása volt, abban az időben, mikor a füvész még prikulics volt. Átadjuk a szót egy szakirónak, ki róla igy ir:

„Fiatalabb éveiben (ugy ötven esztendővel ezelőtt) a Kárpátokon tul is feltünést keltett a növények organizmusára vonatkozó önálló nézeteivel. Magyar Füvészkönyvet irt, melylyel száz aranyat nyert a Magyar Gazdasági Egylet pályázatán. E mellett a botanikával is is foglalkozó Goethének a növények metamorfozisát magyarázó értekezéseit is ő kisérlette meg nálunk terjeszteni. A botanika nálunk a kezdet kezdetén volt még, mikor a német Endlicher figyelmessé tette a külföldet a kiváló magyar tudósra, Brassaianak nevezve el a Hedera Helix ausztraliai rokonát“. A legnagyobb elismerést a világ botanikusai juttatták részére, egy Albummal 1879-ben, melyben majd minden nemzet számottevő füvésze köszöntötte tanárkodása negyven éves fordulója ötletéből.

Értekezései és munkái:

Bevezetés a növények organographiájába Tud. Tár 1836. IX. X. f.

A füvész örömei. Athenaeum. 1840.

Fűvészet a magyaroknál, három rajzzal. Magyarország és Erdély képekben. 1853.

Nézetek a szőlővészről. Gazd. Lapok. 1853.

A növénytáplálkozás ügye napjainkban. Erd. Muze. Egyl. Évk. 1859 61.

A növények táplálkozása. Erd. M. Ért. 1860.

Füvész és kertész. Ugyanott. 1864.

Linnaea. Oest. Botan. Zeitschrift. 1866—71.

Több czikke a Növénytani lapokban. 1877—78.

A füvészet elveinek vázlata. Lindley János nyomán. Kolosv. 1856.

Magyar füvészkönyv. Brassai és Kovács Gyula. Kolosvár, 1888.

Mint *aestheticus és kritikus* első ifjuságától merész harczosa volt irodalmunknak. Első csatározása 1833—34-ben folyt Szilágyi Kliójával a Nemzeti Társalkodóban. Majd 1836-ban, ugyancsak ott, Szamosy álnév alatt br. Josika Miklós publicistikai röpiratainak, az Iránynak és Vázlatoknak ment. Tekintélyre nem sokat adott, sarcamusát nem igen szerette fékezni, tolla félelmessé lett s maga is gyakran kék foltokkal került ki. Polemiáival lapjaink tele vannak, közben, 1856-ban, mint szerkesztő is fellépett, kritikai lapokat inditott meg.

Számtalan czikkei közül, nehányat ide igtatunk.

Beethoven Lajos. Honderü 1847.

Adalék Poe Edgar ismertetéséhez. Szépir. Közlöny. 1858.

Felnyitott levél Gyulay Pálhoz. Szépirod. Közlöny 1858.

Nyilt válasz Szemere Miklós urnak. Szépir. Figyelő 1861.

Burns olvasása után. Fővárosi Lapok 1871.

Commentator commentatus. Tarlozatok Horatius szatiráinak magyarázói után. Bpest. 1872.

Aesthetische Kritik. Horacz forditása elméletéhez. Klausenburg, 1879.

Brassai mint *nyelvész* várja a harmadik koszorut. A füvészet után a nyelvészet terén jelenik meg mint mester. Ismerte a világ mindama nyelvét, melyeknek irodalma számottevő. Beszélte a latin, a német, franczia és angol nyelvet, értette az orosz, török, román, héber és szanskrit nyelvet; forditott görögből, latinból, francziából, oroszból, egyes munkáit németül is megirta, a magyarral együtt tiz nyelv birtokában volt.

Mint a classica literatura mivelője, követelte, hogy iskoláink a görög s különösen a latin nyelvet alaposan tanitsák. Az egyetemen a classicai nyelvek tanitásáról rectori székfoglaló beszédet tartott. Utolsó napjaiban egy latin grammatica irására készült.

Terjeszteni kivánta a német és franczia nyelvet. Okszerü Vezére a német nyelv tanulásában 1842-től tiz kiadást ért; 1863-ban Ingyen tanitó franczia nyelvtant adott ki.

Mint orientalista gymnasialis tanár korában hébert, egyetemi tanár korában szanskrittot tanitott.

Éles kritikai szelleme, világos eredeti irásmodora különben a magyar nyelv körül szerzett maradandó érdemeket.

Kazinczy halhatatlan érdeme, hogy nyelvünket kivezette a latinizmus szolgasága földéből. Brassai érdeme, hogy első volt, ki a germanismus berohanása ellen a hatvanas években sikra szállt. Mit Simonyi a Szarvas felett tartott emlékbeszében következő szavakban igazol: „A germanismus ellen először Brassai szólalt fel Arany János folyóiratában, erre irta Arany az ő hires Visszatekintését, melyben többek közt olvasuk: soha nagyobb szükségét nem érezte irodalmunk, mint most, hogy a magyar nyelvet éktelenitő és megrontó germanismusok s mindenféle izmusok ellen valamely erős hang szünet nélkül kiáltsa a Carthagenem delendamat". S ugy bizta meg követőjöket. Szarvas Gábort az Akamdémia a Nyelvőr szerkesztésével 1871-ben s ha Brassai a fővárosban lakik, aligha nem a messtert hivták volna meg.

Rengeteg nyelvismerete mellett nyelvének eredeti szépségéért, gazdaságáért rajongott. A kiegyezés után lapirodalmunk oly elemek kezébe került, kiknek nagy része németül gondolkozott s nyelvünket germanismussal töltötték el: Brassai nemcsak első volt, ki tollat ragadott, mint ember is annyira fanatikusan üldözte a magyartalanságot, hogy még társalgás közben is kitört. Csaknem utolsó perczében is egy bucsuzójának a viszontlátásra szavára rászolt: az ismétlátásra.

Nyelvészeti számnélküli czikkeiből és munkáiból álljanak itt a következők:

Tapogatódzások a magyar nyelv körül 1856.

A magyar mondat. Akad. Értekezés. 1860.

A franczia nyelvtanok ügyében. Fővárosi Lapok. 1864.

A magyar bővitett mondat. Akad. Értek 1870.

Hogyan kelljen a latin hajtogatást egyszerüen és sikeresen tanitani. Kolozsvár, 1872. Ugyanaz megjelet németül Lipcsében, 1881.

Laelius, hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a latin autorokat. Kolozsv. 1874.

A neo- és paleologia ügyében. Bpest. 1875.

A nyelvujitás és Ballagi. Lenyomat. 1881.

A magyar helyesirás. Ertek. Magyar Polgár. 1884. 147. sz.

A mondat dualismusa. Akad. Értek. 1885.

A szórend és accentus. Bpest, 1888.

Vissza és körültekintés nyelvünk ügyében. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1897. Mit még életében kiszedve, átnézett.

A nyelvészet után mint *mathematicus* kér bebocsáttatást a magyar halhatatlanok Pantheonába. Tanitotta mint gymnasiumi tanár, tanitotta mint egyetemi tanár. De mint szakiró sem rejtette nagy talentumát véka alá.

Mint irót az az elv vezette, hogy mathezist csak ugy lehet sikerrel tanitani, ha iskoláink a számtan tanitásával alapját megvetik. Innen keletkezett Kisdedek számvetése, Számitó Socratese, mely 1842-től 17 kiadást ért. Az akademia 1842-iki Névkönyvében már jelzi, hogy Euklides elemeit görögből már forditja.

Kedvencz tudománya maradt haláláig, mit a napállás napontai megfigyelése alkalmából gyakorolt. Utolsó napjain is mathesisen dolgozott, szerencsésen be is fejezte. kéziratait átadta rokonának, Csegezi Mihály kir. táblabirónak, azon meghagyással, hogy küldje fel az Akadémiának. Munkái:

Számitó Socrates. 1842—1871.

Algebrai gyakorlókönyv. 1853.

Némely algebrai fogalmakról s ezeknek geometriai alkalmazásáról Akad. Értek. 1857—58.

Euklides elemei. XV könyv. Bpest, 1865.

Algebrai gyakorlatok. I. rész. Bpest, 1883. II. rész Bpest, 1884.

Mégis mennyit nyom egy font. Természet. 1872.

Könyvismertetés. Vezérfonal a mértani szabadkézi rajz tanitásánál. Irta Schoeder R. Tanáregyleti Közlöny. 1870.

Mint *bölcsész* fonta halántékára a negyedik koszorut. A Logikát, Metefizikát már mint gymnasiumi tanár tanitotta. A sok élettapasztalat, a sok gondolkodás a bölcselet terére vezette. Bölcseség nyilatkozott szavaiban, tetteiben. S szellemi bámulatos ereje, alapos s világos előadása a bölcsészet terén is positiot biztositott számára.

Mint filosofiai iró 1858-ben lépett fel Logika lélektani alapon czimü munkájával. Az igazi positiv Philosophia czimü munkájával fejezte be élte századik évében, melyben széles körü tudással s meggyőző érveléssel bizonyitotta, hogy minden, a mit érzékeinkkel észreveszünk, illusio lehet, csak az ész és öntudat létezése bizonyos.

Brassait a tudás nem tette vallástalanná. Mint vallás-bölcselő szintén ragyogtatta lelke szárnyalását. Czikkei az 1861-ben megindult Keresztény Magvetőben s az 1887-ben megindult Unitárius Közlönyben láttak napvilágot.

Minél inkább közeledett élete végéhez, a bölcsészet mindinkább

lefoglalta lelkét. Irásban és életével bebizonyitotta 1864-iki felolvasása végszavát: hogy a tudás Istenhez vezet. Ahoz, ki őt oly bőkezűen megáldotta.

Bölcsészeti munkái:

Irodalmi pör a filosofia ügyében. Kolozsv. 1861.
Három értekezés. Akadémiai székfoglaló, 1867.
Logikai tanulmányok. Bpest, 1877. Az Akademia értekezéseiben.
Logika lélektani alapon fejtegetve. II. bővitett kiad. Bpest, 1877.
Félreértés. Ker. Magvető 1870.
Fogadatlan prókátor. Ugyanott. 1872
Vallás és tudomány. Ugyanott. 1873.
Teremtés és fejlés. Ugyanott. 1878.
Renan Ernőnek a franczia akadémiában tartott székfoglaló beszédéről. Ugyanott. 1879.
Baj van a táborban. Ugyanott. 1880.
Békekisértmények. Ugyanott. 1881.
A jövő vallása. Ugyanott. 1886.
Szózatok a jövő vallásáról. Ugyanott. 1889.
Buddhaismus. Ugyanott. 1890.
Jézus istenségéről. Ugyanott.
Melyik az igazi tudomány. Ugyanott. 1887 és 1893.
Egy uj vallás. Ugyanott. 1893.
Fejlődés és erkölcstan. Erd. Muzeum 1894.
Az igazi positiv Philosophia. Budapest, 1896. Németül is megirta, halála után dr. Meltzl egy. tanár értesitette örököseit, hogy átnézés végett nála maradt.

V. Brassai a zenebarát, zenejátszó, zenészeti iró.

A százévet élt nagy tudós lélekvilágát, szivjóságát, fedhetetlen jellemességét, szellemének végig kitartott ifjuságát alig érthetnők meg, ha reá nem mutatnánk, hogy lelkének a zene volt első szerelme, hű maradt hozzá egész életén át, utolsó perczéig.

Mint zenebarátról már életében s különösen végnapjai alkalmából egész legendakör keletkezett. Nem volt elég, hogy elmondták és irták, hogy hangversenyt el nem mulasztott, hogy egy Pattiért, világhirü gordonka, hegedü, zongora müvészért Budapest, Bécs, Berlin neki csak csekély fáradság volt, hogy maga körül filharmonikus kört alakitva, a Pesti Napló idei jun. 25-iki számában a következő adomát olvassuk:

„Brassai Sámuel a zenének, dalnak lelkes, szinte rajongó barátja volt. Akárhányszor megtörtént, hogy, ha Budapesten valami nagyobb zenei esemény volt, az öreg ide utazott s másnap visszament. De tett nagyobb kirándulásokat is a zene kedvéért. Nyolczvanötéves

korában egy huzamban utazott Berlinbe csak azért, hogy Pattit hallhassa. A hetvenes években Liszt, Reményi és Bülow együttes hangversenyt adtak Budapesten. Brassai ez időben beteg volt, de azért minden áron ott akart lenni a hangversenyen. Az orvosa azonban nem engedte s mikor az öreg ur nem tágitott azzal fenyegette, hogy utközben hal meg. Brassai még igy sem mondott le az élvezetről s Budapestre utazott. Hogy orvosa ne vegye észre a szökését, reggeli köntösét kitömette szalmával, lefektette a divánra s egy takaróval betakartatta. Kitanitott inasa, valahányszor az orvos látogatására jött az öreg urnak, rámutatott a szalmával kitömött köntösre, mondván, hogy ura alszik. Mikor a hetven éves Brassai Budapestről egészségesen vissza jött, nevetve mondta az orvosnak, hogy köntösét gyógyitotta, ő meg zenét hallgatott Budapesten".

Mint zenejátszóról adjuk át a szót a Kolozsvárban megjelent interviewnek, mely igy hangzik:

„Nemcsak a tudományért, a zenéért is rajongott Brassai. Schopenhauer szerint a zene egy egészen külön transcedentális világ. Ez a világ volt az ő üdülő helye, ez adott lelki lendületet, frisseséget, hogy a tudományt szolgálhassa.

„Mert a mi szegény ag.velőnk is kifárad s akkor aztán egy kis Chopin, vagy Mayerbeer rendbe igazitja az összegabalyodott agymolekulákat. A zenének köszönhetem, hogy nem lettem rideg szobatudós, hogy ma is szeretem az embereket, az életet, a környezetemet. Pedig hát gyermekkoromban ezt sem kaptam ingyen. Ugy tanultam meg zongorázni, hogy az asztalomra felrajzoltam a zongora klaviaturáját s a kotta után kikopogtattam a zenedarabot. Persze igy nehezen ment a tanulás. Zenét tanultam, zene nélkül. De mikor aztán egy zongora közelébe jutottam, igazi dühvel vetettem magamat rá s játszottam rögtön a rég betanult darabokat, Istenem, hogy örültem ilyenkor, hogy hangzott fülembe a zene.

Megkérdeztem Brassait, igaz-e az a sokat emlegetett anekdota, hogy egyszer gyalog ment el Budapestre, csakhogy egy hangersenyt meghallgathasson.

„Si non e vero, e ben trovato", mert bizony, ha arra került volna a sor. én még azt is megtettem volna, Nagyon szeretem a zenét, ez volt egyetlen mulatságom vigasztalásom".

Csak is klassikus darabokat játszott, mindent a fejéből. Beethoven, Mendelsohn, Schunann, Mozárt voltak zenepoetái.

Mint zenészeti iróról adjuk át a szót id. Ábrányi Kornélnak, ki a Budapesti Naplóban halála ötletéből többek közt a következőkép ir róla:

»Brassai bácsi mint zenész, igazabban szólva, mint ritka zenebarát, zenerajongó, csodálatos vegyülékü érzékkel birt a zenének ugy régi klasszikus, mint modern irányu s nemzeti áramlata iránt. De a mennyire én ismertem, pedig nagyon sokszor cseréltem vele eszméket, mind a hároinnak a lényege felett, azt mondhatom, hogy a mig az elsővel szemben, — s nagyon is méltó alapon — a bálványozásig ment rajongásában, addig a modern romantikus zeneirodalom termékeinek a gyümölcseit csak nagyon szorványosan volt hajlandó megizlelni. A konturnusos zenedráma végtelenül elnyomó preparátumaitól hátborzongva futott; a nemzeti és igy a magyar műzenei aspiracziókkal szemben pedig igen rezervált s legfölebb erős szubjektiv álláspontra helyezkedett. E tekintetben egyetlen tekintélyt és ideált ismert el: Erkel Ferenczet, a kihez régi, igazi barátság köteléke is füzte s rajta kivül talán még Székely Imre magyar ábrándjai és idilljei iránt viseltetett méltánylóbb tekintettel.

„Mikor az 50-es évek elején az ujabb romantikus irány a nagy stilü zenedráma s a programmzenei hatalmas hangfestések árama legelőször kezdett tért foglalva terjeszkedni s hozzánk is behömpölyögni: Brassai bácsi épen nem volt jövőbe látó, hanem keményen belesujtott kritikusi bárdjával a kohó forrongó tömegébe s egy kalap alá gyürte az illatos virágot a szürtös szirommal. A kik még élnek s vissza tudnak emlékezni arra a kemény tollharczra, a melyet az akkori hazai zanekririkusok közt a Tanhäuser-nyitány első bemutatása (ha jól emlékszem 1855-ben) idézett fel egy filharmoniai hangverseny alkalmával, azok arra is emlékezhethetnek, hogy Brassai bácsi minő konok vezérszerepet játszott akkor az antiwagneristák nagy táborában.

„Szegény Brassai bácsi sajátságos vegyüléke volt a zenészeti izlés és ösztönnek. Ugyanegy iránytól egyszerre vonzatta, máskor taszittatta magát, mint két ellenkező pólus. Ilyen volt Chopin és Schumannak akkoriban már szintén erősen törő reformátori szellemével szemben is. A nagy triász: Berlioz, Liszt, Wagner muzsájával örökös hadilábon állott; de a Chopin és a Schumannét már barátságosabb érzülettel tüntette ki; minden legujabb szerzeményeiket megszerezte magának, játszta — már a mint erre képes volt — s magyaráztatta magának. Engemet is sokszor megtisztelt látogatásával, hogy eszmét cseréljen velem a jobban megérthetés kulcsához. Valósággal küzdött magával s nem tudott tisztába jönni, mit érezzen a két uj világpoétával szemben.

„Csak nemrég beszélte nekem Hubay Jenő, a ki ép oly nagy

mestere az antik, mint a modern és a nemzeti zeneirodalomnak, hogy mikor legközelebb Kolozsvárt hangversenyzett s az akkor már nagyon gyöngélkedő Brassai bácsit is fölkereste, az hő vágyat érzett őt hallani. Hubay meg is jelent hegedüjével a beteg, százéves patriarka ágyánál, a ki mindegyre csak arra kérte, játszék neki Corelli (a hegedüirodalom megalapitója) műveiből, azután játszott is neki Bach, Händel és Beethoventől, de addig nem volt nyugta az öregnek, a mig Corelli egyik remekével föl nem deritette melancholikus százados arczát."

Az iróra térve, Brassai zene-kritikái a harminczas évekig mennek fel. Már ekkor az opera és dráma elsőbbsége feletti harczba keményen hozzá szólt. Máig is fülünkbe cseng menydörgős czikkeinek e végszava: drama for ever. Ha minden csatáját nem nyerte is meg, megnyert egyet, mely egy babérlevél bizonyitvány marad arra, hogy igazi magyar tudós volt. Liszt Ferencz hazánk fia, az ő cosmopolitikus agyával, Des Bohemiens et de leur musique en Hongrie czim alatt füzetet adott ki, melyben azt állitotta, hogy nincs magyar zene csak czigány zene. Brassai volt az első, ki felvette a csatát, 1860-ban Elmefuttatás Liszt Ferencz czigányokról irt könyvére czimü röpirattal felelt, melyben bebizonyitotta, hogy a czigányok zenéje nemzeti geniusunkból fakad, a czigány csak hangot ad neki. Liszt megadta magát, s Rákóczijában, magyar rhapsodiaiban a nemzetet kiengesztelte. — Opera és zenebirálati czikkei nagyrésze Canus és Zsambokréti Gyula név alatt jelentek meg.

VI. *Brassai, mint szerkesztő.*

A nagy tudós és iró, mint szerkesztő ezelőtt hatvan évvel jelenik meg, időközönként különböző szakokban, halálával lépett le. Nála nem üzlet, nála ismeretterjesztés s oktatás kedv kielégitése; legtöbbször ingyen oktatás. A hasznosabb politikai lap szerkesztés eszébe sem jutott. Szabadelvü volt és maradt, politizálni csak szóval szeretett.

A Vasárnapi Ujsággal kezdte, 1834. ápr. 6-án, mint czimében mondja, közhasznu ismeretek terjesztésére. Előbb fél, majd egy iven megjelenő hetilapot alapitott, mit a forradalom szüntetett meg, 1849 nov. 19-iki számával. Örök érdeme maradt, hogy ő vetette meg alapját a hazai ismeretterjesztő lapoknak.

A mint tanár lett, 1837-ben meginditotta Kék könyvtár czimü füzeteit, iskolai könyvek kiadására, mit pár tizeden át folytatott.

A kiadott 10—12 füzete országos elterjedést nyert, mindenik több kiadást ért.

Nem sejtve a borus jövőt, 1846-ben Berde Áronnal meginditották a Természet barátot. 1846 jul. 5-én indult meg, 1849. jun. 9-én szünt meg. A forradalom véget vetett. A sajtót, mondhatni a deficit egyik részletét 1849 márcz. 8-án fizette.

Hogy Pestre bujdosott, 1851-ben mintegy a Vasárnapi Ujság folytatásakép meginditotta a Fiatalság barátját, de csak 6 füzetig vihette.

Ugyane sors érte az 1853-ban meginditott Kritikai lapokat, melyből pártolás hiányában csak az első szám jelenhetett meg.

Mint a muzeum igazgatója szerkesztette 1859-73-ban az Erdélyi muzeum egylet évkönyveit, miből hat évfolyamot szerkesztett.

Mint egyetemi tanár Meltzl Hugó egyetemi tanár társszerkesztősége mellett kiadták az Összehasonlitó irodalom történeti lapokat, s Fontes czimü mellékletét négy éven át 1877—80-ig, mikor aztán csak is dolgozótárs maradt. Mint hátrahagyott iratai mutatják, a négy évi fáradság 941 frtjába került.

Erre 1882-ben meginditotta a Magyarnyelv ellenőre czimü kritikai folyóiratát, de a közönség most is cserben hagyta.

Végre 1887-ben Boros György tanár Unitárius Közlöny czimü, havonként megjelenő vallásos néplapján mint szerkesztőtársa jelenik meg.

Miket mint iró és szerkesztő összeirt, egész kis könyvtár. Brassai szellemi hagyatéka egy irodalmi kincstár, melyet midőn a szakférfiak leltároznak, becslés alá vesznek, akkor fog kiderülni, mi volt nemzetének e csodás elme, a százéves munkás élet. Szellemi hagyatéka még az, mit az Akademia elnöke egy üdvözlő iratában ugy fejezett ki: sok tudós, iró és tanár neki köszöni positióját.

KŐVÁRY LÁSZLÓ.

A legújabb bibliai kritika és az unitárizmus.

II.

Az unitárius irók nézete végeredményében a tübingeni iskola alapelvein nyugszik. Jézus e szerint nem hitt az ő visszatérésében és azt nem is tanította. Mint lennebb látni fogjuk, erre feltünő bizonyitékokat is tudnak felhozni magukból az evangeliumokból. Azok a bibliai helyek, melyek ezt tanitják nem a Jézus tanitásai, hanem egy későbbi kor hitének a kifejezései. A Mester oly nagynak tünt fel tanitványai és ezek követői előtt, hogy épen csudálkoznunk lehetne, ha a Jézus életéről szóló elbeszéléshez ilyen hozzátoldás nem került volna, mint került más személyekről szólokhoz is, kik követőiknek lelki életére nagy befolyást gyakoroltak.

Ez álláspont kellő megértésére és elbirálására, különösen pedig érvényességének és meggyőző voltának kimutatására, lássuk röviden e nézetek bizonyitását.

Dr. Martineau, ki a legnagyobb élő tekintély az unitáriusok között mint philosophus, bölcsészeti alapból indulva ki, messziről hoz döntő okokat, hogy kimutassa a konzervativ irányú bibliai kritika indokolatlan és czélnélküli voltát. A modern kor két legnagyobb felfedezése a *tér* és *idő*, olyan kijelentések, melyek a biblia absolut tekintélyét nagyban megcsorbitották s ha a bibliai előadás bármiképen ellentétbe jő ezekkel, ezek hatalmának engednie kell. Isteni tekintélylyel nem birhat egy könyv, mely csak azt a szük teret ismeri, melyet a görög felfogás akár legbámulatosabb elméje, Plátó is be tudott járni, vagy a mely a még szükebb körü héber felfogásra szoritkozik. Még kevesebb e könyv imperativ tekintélye az *idő* szempontjából ítélve meg azt. Az a hat ezer esztendő, melyen túl a biblia semmit sem ismer, a mai tudománynak csak kezdetleges lépcső, melyről gyermekek az idő felfogásához kiindulnak, de semmi esetre sem a teremtés kezdete.

Mihelyt eldobja valaki a katholikus egyház és papság pretensióit, kénytelen ezért a tudományos kritikának is alávetni a bibliát,

vagy pedig elfogadni a tarthatatlan protestáns theoriát a kijelentésre nézve. A protestans theoria szerint az isteni kijelentés csak eredményeiben maradandó. Magában véve az egy elmult cselekvés, természetfölötti módon közbetéve az emberiség történelmébe és időszámitásuk első századában befejezve. Ez időtől, mely számára minden isteni tekintélynek forrása, a protestáns most hatvan nemzedék által van elválasztva és mindannak a mi szent, és mindannak a mi igaz a földöntúli dolgokban, keresztül kell mennie ezen időközön, mielőtt hozzá elérkeznék. Ezeknek tudása tekintetéből *tudósitásokra* van szorulva, melyeket ama régi szinpad szereplői és nézői alkottak és hagytak hátra a későbbi kornak, és csak igy beszélik a keresztény iratok hozzá „az Isten szavát". — Mihelyt feltehetné róluk, hogy azok időben vagy térben azon különös kijelentés körén kivül születtek, vagy hogy személyhez nem köthető közbeszéd eredményei: azokban való bizalma azonnal eltünnék és azok mindjárt leszállanának megszentelt magaslatukról, hogy elvegyüljenek az emberi irodalom tömegében. Leglényegesebb dolog tehát a protestáns számára, hogy visszavezesse azokat azon kivételes korba és ebben az első tanitványok testületébe. Ha ez megvan, ebből minden önként következik. Csakugyan azon apostoli férfiak csoportjától származik-e az ujtestamentum, melyet ma olvasunk, kik Jézus halálát a kereszténység születésévé változtatták? Akkor az egy hű tudósítás, mert szerzőinek arra nézve, hogy higyjünk nekik, minden joguk megvan, a mit csak bőv alkalom és érdeknélküli áldozat meg tud nyerni. De továbbá, ha az a tények elbeszélésében hű, tanainak állitásában is tekintélylyel bir, mert a tények között vannak különböző csudák, melyek az elbeszélés főalakjának emberfölötti jellemet adnak és különösen az ő első megbizottaival közetlen ihletet közölnek, mi őket a saját magukénál magasabb bizonyságtétel eszközeivé tette, mi nem csak elbeszélésüknek, hanem vallásos gondolataik és tanitásaik egész menetének igazságáért is kezeskedik. Igy alakul egy hármas kapocs, mely istenit és emberit összeköt. Ha a tények valódiak, a tanok bizonyosak; ha a könyvek authentikusok, a tények valódiak; hogy pedig a könyvek authentikusok, arra kello bizonyiték van.

Bármily csinosan van is a protestáns argumentum összeszerkesztve, a fontosságot, melyet neki tulajdonitnak, nem birja meg. Tényleg benne egy kapocs sem ép s ha még nem is látnók benne a hiányt, a következmény szembetünő módon hamis. Mennyiben birjuk mi az ujtestamentumban szemtanuk bizonyságtételét az eseményekről és tanitásokról, melyeket elbeszélnek?

Annak elbirálása, hogy valamely irat csakugyan attól származik-e, a kinek neve alatt közkézen forog, nagyon bajos lévén, Dr. Martineau módszere e tekintetben a következőkbe foglalható össze: Ha egy könyvet ugy emlitenek, vagy ugy idéznek belőle, mint egy bizonyos iróét, ki még életben van, hogy azt elismerhesse magáénak, vagy visszautasithassa; ha a műnek befolyása meglátható mindjárt a reá következő irodalomban, jóllehet az iró neve nincs is emlitve; ha az irat a szerző életétől kezdve mindig az ő neve alatt szerepel és még egy kritikai korszak sem tett ellene kifogást: akkor az elegendő alap kell hogy legyen nekünk is, hogy elfogadjuk authentikusnak. Sőt még ilyen szabály mellett is igen nagy tere van a tévedésnek, mire nézve Dr. Martineau egy igen érdekes példát közöl. Harmincz évvel Lord Baconnak a halála után 1648-ban egy kötet jelent meg müveiből, melyek között volt egy ilyen czimü is: Egy keresztény jelleme paradoxonokban is látszólagos ellentétekben.“ 1830-ban Sancroft érsek revidealta ezt és ezután mindig a Bacon müvei között szerepelt. Némelyek haboztak ennek az elfogadásánál, de leginkább csak önkényes előitéletek alapján, mivel nem tudták összeegyeztetni Bacon theologiai nézeteiről alkotott fölfogásukkal. Ugyanis a műben ez áll: A keresztény olyan ember, a ki hiszen bizonyos dolgokat, melyeket esze nem tud fölfogni, ki remél olyanokat, melyeket sem maga, sem egyetlen élő ember nem látott soha, ki munkál olyanért, melyről tudja, hogy soha el nem éri mégis hitének végeredményében ugy tünik föl, hogy igaza van, reményei nem szégyenitik meg, munkája nem hiába való. Hiszi, hogy három egy és hogy egy három; hogy az Atya nem idősebb, mint az ő Fia, és hogy a Fiu egyenlő Atyjával; és hogy egy Valaki, ki mind kettőtől származik, teljesen egyenlő mindkettőjükkel.« Különösen a franczia philosophusok — Bayle, Cabanis — ebből arra meritettek bizonyitékokat, hogy Bacon atheista volt, de a „hivő“ keresztények iránt való megvetését eltakarta. Mások azt hitték, hogy Bacon ezeket csak ész-gyakorlatok gyanánt irta. A vitát Dr. Grosart fejezte be, ki 1865-ben, tehát 220 év után, kimutatta hogy e mű nem a Baconé, hanem Palmer Herbart cambridgei tanár irta és adta ki még 1645. jul. 25-én, tehát 3 évvel Bacon hátrahagyott iratainak kiadása előtt. De Palmer meghalt 1647-ben és művét valószinüleg senki sem olvasta több mint 200 év lefolyása alatt az inductiv-módszer alapitójának olvasói közül. E példa annál feltünőbb, mert előre haladott századok alatt történt és a nyomtatás elterjedése után.

Epen ezért anonymus iratoknak, a milyenek a bibliában vannak semmi bizonytalan közbeszéd. legyenek azok bármennyire is elterjedve évek hosszú során keresztűl, nem adhatja a személyes tekintély sulyát, s ha szerzőjük megtudta tartani a maga incognitoját egy nemzedéken keresztül. alig remélhetjük, hogy valaha eredetüket megtudhatjuk és azonosithatjuk a tollal, mely irta azokat. Ezeknek az esetében teljesen koruknak bizonyitására vagyunk útalva. Es ha a datumot a legtökéletesebben meghatározzuk is, még mindig ismeretlen marad a tanú, kinek állitásai előttünk vannak s tanuságának igaz voltáról még nem lehetünk biztositva, legfennebb csak a tévedések függeléke van kizárva számunkra, melyet a haladó idővel a hagyomány hozzá szokott fűzni.

Az új testamentum íratai közül csak Pál apostolnak hat levele t. i. az I. Thessaloniai, Galatiai, Római, I. és II. Korinthusi, Philippi dicsekedhetik azzal. hogy szerzőjét megnevezi. Ezeknek tartalma általában meg egyezik irójuk nézeteivel és jellemével, a mennyire ezeket ismerjük. Bármily nagy különbségek vannak is a korábbi és későbbi páli levelek között, egy nagyobbodó elme történetében mindannyian megtalálják a maguk természetes helyét és a személyes egységet még inkább bizonyítják, mint a tanok és magyarázatok legállandóbb ismétlései. A belőlük származó ezen benyomást még erősitik egyes külső bízonyitékok is, már a milyenek rendelkezésünkre állanak. Igaz, hogy több mint egy nemzedék tünt el, mig Római Kelemennél egy vonatkozást találunk Pál Korinthusi első levelére. De ez a bizonyság, bármily késői is, a legkorábbi, melyet azon kornak hiányos keresztény irodalmától várhatunk, s mivel ellene semmi sem szól, eléggé biztosit arról, hogy az iratok ezen első csoportjában az új hit kezdetleges kifejezése áll előttünk.

A többi levél-iratok, melyek valamely apostol neve alatt állanak elénk, bizonyitás nélkül maradnak a Krisztus halála utáni negyedik nemzedékig, és csaknem mindegyikükben oly szemmel látható nyomai vannak az apostolok kora utáni időnek, oly számos gondolat, mely az illető szerzőhöz nem illik, hogy rajtuk megtörik az általában kedvező föltevés s bármily kitünő leczkéket is tanitnak, hallásuk közben meg kell vallanunk, hogy egy ismeretlennek a hangját halljuk.

Az újtestamentum többi alkotó részei, a Jelenések könyve és a történeti könyvek mind, daczára hagyományos czimeiknek, tényleg anonymusok. Tartalmuk pontosságáról semmi személyi biztositékot nem nyujtanak s igy magunkra vagyunk útalva, hogy eredetük való-

szinü történetét és anyagjuk becsét kitaláljuk. Ez magában véve feltünő tény bizony, teljesen végzetes a csalatkozhatlan tekintély jogára nézve, melyet a szentirás javára folytonosan felállitanak. Hogy lehet bebizonyitottnak tekinteni az isteni jogot egy könyvre vonatkozólag, mely sötétségből kerül felszinre, minden arravaló tanu nélkül, ki érte kezeskednék és a kéznek bevallása nélkül, mely azt irta? Mily alapon tulajdonithatunk emberfölötti sulyt egy álarczos és lefátyolozott tanúnak, ki még nevét sem mondja meg, sem azt, hogy mily közel áll azon dolgokhoz, melyeket elbeszél? Bizonyitása elhihető többé avagy kevésbbé következetes voltának, valószinüségének, látszolagos eredetiségének más hasonló tudositásokkal való megegyezésének foka szerint, de személyes tekintélyre soha sem tehet szert, a közszáján forgó hagyományon sohasem emelkedhetik felyül. E hagyománynak történeti becse nagyobb különbségeket mutat a synoptikus evangéliumokban, a negyedik evangeliumban és az Apostolok Cselekedeteiben, melyeket Dr. Martineau külön-külön méltat s melyek közül a synoptikus evangéliumokról szóló részletet, mint a mely tárgyunkhoz legközelebb áll, röviden egybefoglalok.[1]

Az evangeliumok legrégibb nyomdokainak összegyüjtésénél a bizonyitékok két foka különböztethető meg Dr. Martineau szerint. A második százév utolsó negyedében a róluk való megemlékezést követi azok *neve is*, mig a korábbi citatumoknál ez *hiányzik*. Ez legszembetünőbb Irenaeus (ki Jeromos szerint Commodus uralkodása alatt virágzott, tehát 180-tól 193-ig) és Justin Martyr (ki valószinüleg 147 és 155 között irt) iratainak összehasonlitásánál. Az előbbi az evangeliumokból jelen czimük alatt idéz és mulattató okokat hoz fel, hogy miért nem lehet sem több sem kevesebb négy evangéliumnál és miért nincsen igazuk azon keresztényeknek, kik csak egyet használnak: »Mivel a világnak, melyben vagyunk, négy tája van és négy szél: az evangéliumnak, melynek a világgal egyenlő terjedelmünek kell lennie és az élet szellőjének, mely megszakitás nélkül fúj az emberekre és beléjük életet ad, szintén négynek kell lennie.« Azonkivül az evangelium Attól jő, ki a cherubim fölött ül, mi szintén négyes alak; megfelel a négy vadállatnak a Jelenések könyvében, és Isten négy szövetségének Ádámmal, Noéval, Mózessel és Krisztussal. »Ezért hivalkodó, tudatlan és meggondolatlan emberek mindazok, kik az evangelium szépségét elrútitják és annak több vagy kevesebb

[1] L. Seat of Authority in Religion, London, Longmans, Green and Co. 1890. II. könyv II. fej. 1—3§. 181—285 l.

alakját fogadják el, mint a hány emlitve volt.» Irenaeus nem fordult volna ilyen fantastikus okoskodáshoz, ha állitásaira vonatkozólag történeti alappal rendelkezett volna. Világos, hogy ő semmi egyebet nem mond, mint hogy az ő idejében négy evangelium volt leginkább elterjedve és hogy voltak némely keresztények, kik közülük csak egyet és némelyek, kik négynél többet fogadtak el.

Egy nemzedékkel előbb már másképen áll a dolog Justin Martyrnál. Ő sokat idéz az ó-testamentumból és bizonyos keresztény *emlékiratok*-ból, melyekben az evangéliumi történet is benne volt, s könnyen találhatunk a synopticus evangeliumokban az utóbbiaknak megfelelő mondatokat. De hogy valjon a mi evangeliumainkból idéz-e, ez nagyon kétséges két körülmény miatt. 1. Sohasem nevezi meg és sohasem emliti sem szerzőiket, sem számukat, hanem ugy idéz belőlük, mint egyetlen anonymus műből. 2. Szövege a mi szövegünkkel nem egyezik meg, annyira hogy egy nagy csomó mondatából csak öt azonos Máté vagy Lukács szövegével. Hogy emlékezetből idéz és szövege ezért különközik, nem következtethető az egyes idézetekből, sőt még olyan mondatokat is idéz, melyek a meglevő evangeliumokból hiányoznak és más forrást mutatnak. Ha most öszszehasonlitjuk e jelenségeket Irenaeus idézeteivel, ugy látszik, ezek egy korábbi időre útalnak minket vissza, mikor a keresztény hagyományok még nem voltak rendszeresen összefoglalva, sőt megállapodva sem, mikor voltak még némely elemek, melyeket később elvettettek és mások, melyeket akkor még nem vettek volt fel. Igy a *külső* bizonyitékok nem mutatják meg, hogy ki a felelős azon hagyományokért, melyek az evangéliumokban vannak, mert szerzőik nevei csak egy egész százév elteltével jelennek meg előttünk.

A belső bizonyitékokat vizsgálva oda jutunk, hogy a synopticus evangeliumok feltünő okok alapján nem tekinthetők három, egymástól független iró műveinek, hanem egy közös forrásra vezethetők vissza. Ugyanazon dolgok ismétlődnek vagy kettejükben, vagy mindenikükben és pedig anyagukat tekintve annyira megegyezőleg szerelrendezésben, sőt még nyelvben is, hogy ez az eredeti és külön szerzőségnek lehetőségét kizárja. A negyedik evangéliumban, mely valóban egyetlen kéznek a munkája, szerencsére megvan a közös anyag öszszegének mértéke, melylyel megmérhetjük, hogy mennyi jelenhetik meg két vagy több egymástól független tudósitásban a Jézus müködéséről. Anyagának kétharmad része csak nála fordul elő, s a többi, jóllehet olyanokat tárgyal, melyek másutt is előfordulnak, oly uj alakban jelenik meg, hogy sok esetben nehéz kimutatni az azonos-

ságot, sőt még kétségnek is helyet enged. De ha a synopticusok szövegét bármily természetes módon felosztjuk 174 részre, ezek közül 58 rész ugyanaz lesz mindannyiban, ezen kivül 26 rész ugyanaz lesz Mátéban és Márkban, 17 Márkban és Lukácsban, 32 Mátéban és Lukácsban. A fenmaradó 41 megosztatlan részből 31 esik Lukácsra, 7 Mátéra és csak három — összesen 24 vers — Márkra. A közös anyagban is vannak különbségek, de legnagyobb eltérések a legfontosabb dolognál, az utolsó szenvedésnél, fordulnak elő.

A synopticusok tizenöt hónap eseményeivel foglalkoznak, melyek közül tizennégynél több galileai eseményeket foglal magában. Ezt az egész időt, a mint hirdetik, vagy ők vagy tudósitóik Jézus nyomdokaiban töltötték el. És mégis e 450 nap közül alig 35 napról van emlités téve a három evangeliumban, és néha egész hónapokról, néha kettőről sőt háromról, egy szó emlités sincs. Némely napok az egyes evangéliumokban igen nagy helyet foglalnak el. Tizenkét-tizenharmad része Jézus munkásságának egészen tudósitás nélkül maradt s igy az activ szereplésnek is csak egy-tizenharmadáról van emlités téve. Ha e tudósitások Jézus személyes kisérőitől származtak volna és pedig három külön személytől, e feltünő jelenség nem lenne közös mind a háromnál. Még ha függetlenül lennének egy nagy tömeg azon korbeli emlékből kiválogatva, akkor sem szoritkoznának olyan szük körre, mert, mint Dr. Martineau szépen mondja, a hulló levelek a hagyomány szelei által szétszórva, azon szent történet egészéről nem részenként hullottak volna le s midőn három rendező kéz azokat összefűzte, nem lehettek eredményükben mind ugyanazon ágról valók. Az üres időköz hosszu sora, melyen mindenik irónak meg kell nyugodnia, egy olyan időt árul el, mikor a tudás forrásai már mind eltüntek volt; és a nagy megegyezés a megmaradottakban azt mutatja, hogy az irók a kevés anyagot, mely csaknem hasonlóan jutott el mindenikhez, csak összekötötték egy kis változtatással.

Még szembetünőbb lesz evangeliumainknak ez egymástól függő jellege, ha verbalis megegyezéseiket és különbségeiket vesszük vizsgálat alá. Két tanú, bármennyire megegyeznek is azok lényegileg, történetének valamely részét sohasem fogja azonos szavakkal elmondani, s ha csak egyetlen mondatuk is, mely nem idézet, megegyezik szószerint, már következtethetjük, hogy azt vagy diktálták, vagy mesterségesen szerkesztették. Még valakinek szavairól is, melyekre visszaemlékeznek, eltérő tudósitást adnának, melyek csak itt-ott találkoznának némely feltünő szólásmódokban, bár ugyanegy irányban haladnának. Ez eltérés legkevésbbé kerülhető el akkor, mikor

az emlékezetben levő szavak egy bizonyos nyelven mondattak, és az azokat előadók egy más nyelven beszélik el. Hogy hárman is ugyanazon szavakkal forditsanak le valamely hallott mondást, senki sem tartja lehetségesnek. Es mégis synopticus evangeliumainkban körül-belől 330—370 vers közös mindenikkel ; ezenkivül 170—240 Máténál és Lukácsnál, 50 Márknál és Lukácsnál. Összehasonlitva e nagy közösséggel mindenikben az egyéniséget, azt találjuk, hogy az első evangéliumnak van 330 saját verse, a másodiknak 68, a harmadiknak 541. A megegyezések közül némelyek közös idézésekben fordulnak elő az ó-testamentumból, hol mindenik eltér a görög septuagintától, a nélkül hogy a héber szöveghez való ragaszkodásoknak feltünő jelét adnák.

Mig e tények evangélistáinkat csak már létezett anyag kiadóivá teszik, mégis marad hely a változatok meglehetős játékának, vagy az anyag kiválasztásában, vagy az azzal való bánásmódban. A lényegben és szavakban való megegyezés nagymérvüsége mellett feltünő discrepantiák merülnek fel ugyanazon történet elmondásánál is.

Az első evangélium erre sok példát mutat különös tendentiájánál fogva és a binocularis látás némely hibája miatt, hogy tárgyait kétszer látja pl. a *két* Gadarenus ördöngös meggyógyitása (v. ö. Máté VIII. 28. és Márk V. 2), a *két* vak ember látásának visszaadása Jerikonál (v. ö. Máté XX. 30. és Luk. XVIII. 35), a szamárnak *és* csikójának összehozása a Jeruzsálembe való menésnél (v. ö. Máté XXI. 2—7, és Márk XI. 2—4, Luk. XIX 30—33) Jézus szidalmaztatása a kereszten *mindkét* gonosztevő által (v. ö. Máté XXVII. 44 és Luk· XXIII. 39). A jerikói csuda egyik szerint a város*ba* menéskor (Luk. XVIII. 39), másik szerint a város*ból* való kijövéskor történt. Mikor a tizenkettő a galileai küldetésre bocsáttatik, két tudósitás szerint az hagyatott meg nekik, hogy *semmi botot* ne vigyenek, a harmadik szerint pedig az, hogy semmit se vigyenek *csak egy botot*, — egymagában véve kicsiny különbség, de figyelmet érdemel abból a szempontból, hogy miképen kezelték a régi keresztény hagyományokat. Olykor nem kerülhetjük el, hogy ugyanazon történetet két alakban ne lássuk elbeszélve, mintha egymásután következő két dolog volna, pl. a sokaság megvendégelése, most ötezerre majd négyezerre számitva azt (Máté XIV. 13 és XV 32—38), a farizeusok kérése jel iránt (Máté XII. 38 és XV. 1), az ördögüzés Belzebub által (Máté IX. 34 és XII. 24).

Hogy hány átdolgozáson ment át a keresztény hagyomány, mig azt az alakját megkapta, melyben evangéliumainkban megjelenik,

annak meghatározása tui van a kritika határain. De az egymás után következő hozzátoldások, valamint összeszerkesztett voltuk nyomai eléggé megkülönböztethetők, nemcsak a nyelvnek finomabb jelenségeiben, hanem a gondolatok és érzések vastagabb rétegeiben is. Jézus valódi tanitásaival összevegyülve, gyakran azok tisztaságának és mélységének durva megszakitásával, előtünnek mondatok, melyeket az apostoli, sőt az apostolok utáni kor vitái és kivánalmai vetettek fel. Az egész theoria az ő személyéről, hogy ő a Messiás volt, mi volt az ő halálának jelentősége, mi az ő országának kiterjedése, mikor következnék be az ő visszajövetele, — mindez halála utáni és visszatekintő eredmény, melyet tanitványai dolgoztak ki, kik nem tudtak megválni egy oly isteni befolyástól és a kik e befolyásnak a világgal való közvetitésénél saját felfogásukat tették annak csatornájává és az ő feltételezett jövőjét az ő valódi multjával összeolvasztották. Mohón vágyakodván, hogy mindazt előre neki tulajdonitsák, a mit maguk később róla gondoltak, ugy tüntetik fel, hogy Jézus magát Messíásnak tartotta, de mégsem engedte meg, hogy ezt róla emlitsék; hogy ő előre látta és megjövendőlte bekövetbező halálát és feltámadását, de még sem tudta őket előkésziteni az eseményre; hogy Jézus maga jogositotta fel őket arra, hogy az ő visszatérését az egekből várják, és mégsem nevezte meg *saját magát* egyszer sem, mint a ki *vissza* fog térni, hanem csak egy harmadik személyt, a mythologiai „Ember Fiát", ki jő, hogy az emberi dolgok szinjátékát befejezze; hogy ő a zsidó-keresztények mellett foglalt állást és kivánta, hogy hozzá csak zsidók tartozzanak; hogy ellenkezőleg ő látta, hogy ügye a zsidóknál elesik és az evangéliumot minden népnek kell prédikálni; hogy ő gondoskodott a péteri és páli evangélium hosszu harczáról is s az elsőséget és a kulcsokat Péternek adta; hogy ő belement abba a messze levő kérdésbe is, hogy vajjon az áttérők, mint kezdetben, az ő nevére keresztelendők-e meg, vagy mint a második százévben, az »Atyának, Fiunak és Szent-Léleknek" nevére, és hogy szavát a háromság hivők formulájának adta. — Mindezekben, és ezek csak példák, mindenkinek, ki csak tanulmányozta a keresztény egyház gyermekkorát, éreznie kell az anachronizmust, és a nem történeti anyag két vagy három rétege közül, mely elfödi az eredeti és hamisitatlan hagyományt, a legkésőbbi nem rakódhatott le a második század harmadik vagy negyedik századnál előbb.

Igy alkotott irásokat hogyan lehet a hit és élet sinormértékévé tenni? Összeállitva vegyes anyagból, mely három vagy négy nemzedék alatt felgyült, semmi szerzőségről jelt nem adnak, sőt még

idejükről sem, kivéve a nem történeti hozzátoldásokat. Kétségen kivül igy is meg van tartva bennük az eredeti igazságnak nem egy drágagyöngye; a fenmaradó részekben, melyek magvukat alkotják, kétségtelenül Jézus életének és tanitásainak főbb jellemvonásaihoz közelitünk. De ennek bizonyitása egészen belső, és semmi sem teszi azt bizonyossá egyéb, mint az utánozhatlan szépség érzése mibennünk, mint a föntartott és előnkbe állitott élő szavak és élő alakok kimerithetlen mélysége és átható igazsága. De a tanukról semmit sem tudunk, kivéve azt, hogy a mit ők valóság gyanánt akartak elmondani, nem tudták maguk szerkeszteni, mint fictiot.

Ha tehát Jézus *müködésével* ily kevéssé tudunk érintkezni, hogy azt inkább csak érezzük mint látjuk, mit mondhatunk *születéséről és kis gyermek koráról*, mely még messzebb van harmincz esztendővel? Még ha az apostolok lettek volna is a mi tudósitóink, különös, hogy az az evangélista, ki, mint „szeretett tanitvány“, legközelebb állott Jézushoz, mig a földön volt, és azután Máriának otthont adott, nem szól semmit arról, mit egyedül csak Mária tudott volna megmondani és igy elejti a kötelet, mely azon távoli idővel való összeköttetésünket megtartotta volna. De igy is, a nem bizonyos hagyomány csupa valószinüségére utalva, minden apostoli biztositék hiányával, nincs nekünk semmi támaszunk a hamis chronologia ellen, a kiegyenlithetlen ellenmondások ellen, a történeti csudák ellen és a fogantatás mesés módja ellen, melyet a Jézus születéséről két történet előnkbe állit. Ezek nem olyan tudósitások, melyek csak ugy magukra meggyőzhetnének minket, és más bizonyitékunk semmi sincs. Mégis minden karácsonyi ünneplés tanuságot hoz arra, hogy mily nagy helyet foglalnak el a kereszténység hitében a költői mythologia eseményei.

GÁLFI LŐRINCZ.

Búcsú.[1]

Luk. 2,29.30. Mostan bocsátod el a te szolgádat uram békeséggel, a te beszéded szerint, mert látták az én szemeim a te idvezitődet.

Tehát eljött életem sok szenvedései között ez a legkeservesebb pillanat is, melyben e helytől, ettől a szószéktól, éltem hajójának e kikötőjétől, hová sorsom istene vezérelt, el kell válnom örökre!

És én bátor vagyok előre is tőletek kedves hiveim, édes barátaim és testvéreim s tőletek is nagyon tisztelt hallgatóim azt a kegyességet csaknem esedezve kikérni, hogy ha szivem elszorul, hogy ha ajkaim remegnek, s ha könyek is omlanának szemeimből, cselekedjetek annyi szives elnézést, hogy ne itéljetek el, se ne mosolyogjatok, se ki ne nevessetek, mert a vénség gyengeségeinek is vannak jogai; s gondoljátok meg, hogy a megszokás lánczai oly erősek, hogy azokat az elválás forró könynyei is alig olvaszthatják fel. Hisz vannak példák, s olvastam is, hallottam is ilyeneket, hogy egy fogoly sirva búcsuzott el attól a póktól, mely magányos börtönében néman szőtte szálait, s megcsókolta és magával vitte bilincseit. S itt rám nézve annyival keservesebb az elválás, mert ezt a legbensőbb szeretet és hűség szentelte meg. A mit mondani fogok az hiv és őszinte; nem is akarok valami nagy alkotásu beszédet mondani, csupán csak őszintén szólani.

Ugy kell lenni, hogy engemet az Isten papnak teremtett, s ezért sorsomat ki nem kerülhettem. 1845-ben febr. 1-én búcsúztam ki mint segédpap a kolozsvári egyházközségből, s el lévén döntve, hogy már pap leszek egy evangeliomi ifju eme szavaival váltam meg hallgatóimtól és barátaimtól: *Követlek tégedet uram, de engedd meg nékem először, hogy vegyek búcsút azoktól, kik az én házamban vannak.* — Luk. 9:61. — Könyhullatások közt jöttem el. Itt e szent helyen azon év Február 8-án Jézus e szavaival köszöntöttem be: *Eredj el*

[1] 1897. oct. 31.

fiam munkálkodjál Márk. 21,28. Erőm, tehetségem szerint munkálkodtam is. Negyvenéves papságom jubileumán 1885-ben február 8-án kértem az én istenemet: Ne *vess el engemet az én vénségemnek idején, mikor elfogy az én erőm, ne hagy el engemet.* Solt. 71,9. Az Isten meghallgatott, habár az ő veszszejét éreztette is énvelem. 1895-ben ötvenéves papságom idején hála ünnepélyt rendeztek ismét az én barátaim s én hálát rebegtem az én istenemnek. És azóta csaknem három év letelte után, mikor éreztem, hogy erőm s tehetségem hanyatlik, s meg is vénültem, a mint látjátok — kértem elöljáróimat, hogy hivatalom alól mentsenek fel, s ez megadatott.

De már most azt kérdezhetitek t. gy. minő hasonlat, vagy minő egybefüggés van az alap igében emlitett Simeon és közöttem, az akkori és mostani kor között? Hát t. gy. a ki bármi keveset tud a világtörténelemből, az tudja, hogy Jézus született Augustus Császár korában, midőn már a görög miveltség Rómába költözködött, midőn már a köztársasági szellem megbukott, mikor az idő terhes volt, mikor szülnie kellett, mikor a hires Zsidóország Rómának meghódolt, s a római költő büszkén énekelte, hogy a *föld és nemzetek istene Róma,* mikor a népek fényben és bujaságban elmerülni kezdettek, mikor a világ egy más világot várt, mikor egy szabaditóért esengtek, miről a profetiák szólottak, mit a zsidók is vártak, s hitték hogy a világ is megváltozik. Hát nem igy történt népünkkel és nemzetünkkel is. Hát nem vártunk-e mi is egy más világot és szabaditót is?! Ne menjünk nagyon viszsza; csak mi, kik 48 előtt éltünk és gondolkoztunk, a költők korában esedeztünk: kinek *hatalma szab törrényeket s határt, Oh népek istene küldj egy remény sugárt!* s némi reménynyel lelkesültünk is, hogy jönni fog egy kor, melyért *buzgó imádság epedez százezrek ajakán;* kik láttuk, hogy 48 szabadság lángja miként gyúl ki nyugoton, miként fut végig Európa nemzetein és népein, miképp lángol és pusztit, miként emel és sújt, miképp harczol és győz, miképp pusztit és teremt hazánkban is, miképp esik el és támad fel ujra: megértük, hogy a mit már halottnak tartottak ellenségeink, az feltámadott és él, az ujra egy nemzet, egy ország lett; a sziv együttérez és gondolkozik a fővel, a test együtt van a lélekkel, a nemzet a királylyal; s habár még nincs is bevégezve minden, és még sok van hátra, de még is azzal a hittel s édes biztatással élünk, s én a boldog hittel távozhatom el e helyről, honnan anynyiszor, sőt mindig biztattam és bátoritottam hiveimet, s most már elmondhatom, a mit a vén Simeon mondott: *mostan bocsátod el a te szolgádat uram békeséggel a te beszéded szerint, mert látták az én szemeim a te idvezitődet.*

Kérdés már most t. gy. hogy egy ily meglehetős hosszú élet és egy ily hosszú szolgálat után miben *látták az én szemeim az Isten idvezitőjét?* Feleletem erre ez: Adva van ugyan az irásokban: *Tudjuk, hogy a bálvány semmi e világon és hogy nincsen más Isten, hanem csak egy.* 1. Kor. 8, 4.; mégis volt nekem két bálványom — bocsásson meg nekem az Isten — s hiszem is, hogy megbocsát — kiknek teljes életemben szolgáltam, s tehetségem szerint áldoztam. Két bálványom volt: *Hazám és Vallásom*; s ezekben látták is az én szemeim az ur idvözitőjét. *Hazám és Vallásom.* E két szó körül fognak járni most is gondolataim. Szeretném, oh mint ohajtanám, ha birnék méltó kifejezést adni ezekről!

I.

Nemzetünk szótárában nincs nagyobb, nincs tartalmasabb, nincs szentebb szó, mint ez: *Hazám.* Mikor kimondom ezt, szivem dobogni, érzéseim remegni kezdenek, s okát megmondani nem tudom. Nem tudták ezt a lángelmü költők se. Nem tudta a római, midőn beismeri, hogy nem tudja, *mily édességgel vonz a szülőföld;* nem tudja a gyöngédlelkü Erdélyi is, midőn a porfiuban csak kérdi: *miért szeretlek oly hön szülőföldem s hazám*, s egy más lánglelkü kész *ledönteni a templomot az oltárért.* Egy szent érzés vonz a helyhez, ahol születtünk, egy édes láncz fűz azokhoz, kikkel nevekedtünk, s minél messzebb űz sorsunk, annál erősebb a vonzalom. Én nem tudom, hogy van, de mintha Pythagorás hive lennék e pillanatban is, ki hitte a *lélekvándorlást;* mert valóban, mintha érezném, hogy azon a földön, melyen járok és kelek, elhalt hősök, magyar bajnokok és hősök megszentelt porain járnék és állanék. Úgy érzem, hogy a levegőben, melyet beszivok, ott vannak szülőim, elődeim sohajtásai, a vizben édes anyámnak könynyei, kenyerem minden falatjában apám vére és verejtéke, melyekkel ezt a földet védte és mivelte. Szeretteim és barátaim sirhalmain, ezek porain nőnek és ékeskednek a füvek és virágok. És az erdők és a fák, a berkek és ligetek zúgásiban megsiratott barátaim szellemei legyintenek felém. . . Nincs egyetlen halom és hegy, egyetlen tér és völgy, melyhez emlék ne lenne kötve, nincs egyetlen tárgy és darab, mely engem ne érdekelne, el annyira, hogy nincs egy tenyérnyi föld, hol a magyar oltárt ne emelhetne, mint egykoron Mózes az Izrael istenének, a magyar pedig a Magyarok istenének!

Itt van Kárpát havasai közt ez a szép Magyarország, melynek ezeréves multját csak most innepeltük; itt van a magyar társa-

dalom, itt él a magyar nemzet, megmaradva ezer ellenség sok dulásai között, s ez a világ csodája, ez az isteni gondviselés munkája! Itt van felettünk s olykor közöttünk a felkent király, a jó és bölcs király, első *Ferencz József*, kinek szivét az Isten jóra igazgassa, kiért imánk száll a magasba, *hogy soká éljen, s hir szerencse koszoruzza szent fejét*. Itt van polgári alkotmányunk, a mivelt és szabad nemzetek mintájára szervezett törvényhozásunk; itt vannak a tudományok intézetei, a művészet csarnokai, itt élnek hivatott, Istentől ihletett művészei és papjai a tudományoknak, kik mint a csillagok az égnek, díszei a művészetnek, kik nevet és elismerést szereztek a magyarnak. Itt vannak, itt élnek, itt munkálnak sokat, hogy éljen a magyar, hogy legyen boldog és dicső ez a föld, ez az istenáldotta és szentelte Magyarország! Im itt, im ezekben az én imádott hazám történelmében látják az *én szemeim az úr idvezitőjét;* de igy látják

II.

Az én Vallásomban is. Nem akarok a vallás történelmének ama végtelen terére s viszontagságos tengerére kimenni, melyen úgy is csak eltévelyedném. Csak annyit akarok megmondani, hogy mit érzek és mit gondolok. Úgy képzelem a keresztény vallást, mint egy nagy és termékeny élőfát megrakva éltető gyümölcsökkel, tápláló kenyérrel, tövénél kibuzogó forrással s üditő vizével, melyből miként Jézus mondja: a *kik esznek és isznak, meg nem éheznek és meg nem szomjuhoznak soha.* Ezen a nagy élőfán eleitől fogva sok kihajtások, sok termő s éltető ágak és galyak hajtottak ki minden népek és nemzetek, sőt a összes emberiség számára. Azért mondám, hogy az összes emberiség számára, mert a keresztény vallás nem egy nemzet, annál kevésbé nem egy felekezet kiváltságos kincse és birtoka, hanem az egész világé. Ezen a nagy élőfán, az egyetemes keresztény vallás nagy élőfáján, hogy egyebeket elhallgassak, hajtott ki a reformátió idejében a két protestáns felekezet, az úgy nevezett Luther és Kálvin vallás, mely a szellem, az erkölcs és tudomány világát egészen megváltoztatta: ebben az időben kevés évek folytán lett egy újabb hajtása a reformátiónak, az úgy nevezett Socin vallás, mely hajtásnak magvát az idő zivatarai ide, Magyarország földébe sodorták, s itt a vitázások rendjén a trinitáriussal szemben unitáriusnak neveztetett. Itt ragadt meg a gyökér, itt e szabad földön, annyi viszontagságos időben, ezer meg ezer próbálgatás között itt tarthatta fenn magát, itt, a hol éppen e városban a katholikusok piaczi nagy és szép templomában vallásunk első papja és püspöke Dávid Ferencz

mondotta ki: a *hit Isten ajándéka. A hit Isten ajándéka!* Mily felséges mondás ez! mily dicső intelem, hogy az emberek egymást hitökért ne bántsák, ne üldözzék, ne gyilkolják! Mégis Istenem! mennyit szenvedett a világ egy ábrándért, egy megfoghatatlan eszméért! A keresztes háború elpusztitott vagy 12 millió embert, a harmincz éves háború feldulta, pusztává tette közép Európát, a pro Deo, Libertate et Patria siralomra juttatta Magyarországot!

De az idő, a mint sebeket ejtett, úgy be is gyógyitotta azokat. A miveltség, a felvilágosodás, a jobbmeggyőződés, és a kor, a világszellem megtették hatásukat, elannyira, hogy ma, valamint az embert sorsából, úgy vallásából megitélni nem lehet, nem helyes, nem szabad. Nem a *dogma* vagy a hittan, hanem a *moral* vagy az erkölcs, s az ebből folyó tények, cselekedetek a döntők, s az ember értékét s érdemét tettei határozzák meg. Ezekből kifolyólag t. gy. láttuk egy szebb kor hajnalát, egy miveltebb, egy szabadabb idő napjait éljűk; s örvendhetünk is annak, hogy a vallásgyülölség nagyrészint túlélte magát; s ha maradt is még belőle valami, — a mit tagadni nem lehet, ez csak keveseknél van, mint a miveletlenség és őrjöngés jele. És hogy ma a világ igy áll, hogy ma a humanismus, az emberiesség győzelmet vett a vallásbeli elfogultságon, előitéleteken, gyülölségen, rajongáson, ezért nagy öröme lehet minden mivelt embernek, minden igaz hazafinak, ezért áldhatjuk az isteni gondviselést, s ezért vallhatom s vallom is Simeonnal, s lelkem örömével: *látták az én szemeim a te idvezitődet!*

Ime ezeket láttam, ezekért is munkáltam, s im ezek az édes biztatások, vigasztalodások, melyekkel innen leszállok, s melyekkel meghalni is reménylek. De mielőtt innen végképp távoznám, búcsút kell vennem tőletek, s ez a legkeservesebb és legnehezebb pillanat éltem sok szomorú jelenetei között. Láttátok úgy-e, hogy a vizcsepp, mikor hajlékotok fedeléről leesik, annak egy része leválni nem bir s visszamarad; igy vagyok én. Nem voltatok-e olyan állapothan, hogy szivetek megrepedni, kettészakadni akart, de nem birt, nem tudott? igy vagyok én. Ha elmegyek s ha eltávozom is innen, szivem érzései, lelkem gondolatai itt maradnak; lelkem vissza fog járni ide, igy érzem, igy vagyok én. Olyan leszek mint az álomjáró! Oh mert sokat örvendettem, s tegyetek bizonyságot, hogy sokat is sirtam veletek kedves hiveim, s mondhatnám édes gyermekeim, kiknek nagyobb részét én kereszteltem, én tanitottam, s az élet útjára én inditottam

el. Bizonyos, hogy még álmaimban is álmodni fogok veletek! Én kénytelen vagyok elmenni, mert éveim száma lelkem és testem erejét meggyengitette, nyomnak a rám nehezedő évek, fogékonyságom tompul, éltem alkonyán vagyok, az éjszaka meszsze nem lehet. Csaknem 53 évig állottam itt őrül, ugy-e elég volt ennyi. Ettem a kenyeret, melyet adtatok, nekem az édes volt, mert elismeréstek mellett öntudatom is megédesitette. Ha nem voltam elég mindennek, s nem is tetszettem mindenkinek, ez emberi dolog. Örök hálával válok el mindenkitől. Békére, szeretetre törekedtem mindenki iránt. Soha de soha felekezeti gyülölséget nem tápláltam; minden felekezet papjai, mondhatom, barátaim voltak Arra kérlek és intelek is, hogy a magatok vallását erősen szeressétek, de a másét mindig tiszteljétek, hogy ez által is lehessen erősebb hazánk és nemzetünk. Istennél az áldás, Ő áldjon meg titeket kedves hiveim, édes gyermekeim. Ő őrizzen és oltalmazzon titeket, s ivadékaitokat is. Isten veletek, Isten hozzátok! . . .

Némi érdekesség szempontjából megjegyezhetem azt is, hogy szolgálatom ideje alatt kereszteltem 1839-et, konfirmáltam 1244-et, eskettem 537-et, eltemetten 1414-et.

Innen e helyről, e szent hajlék ablakain át, látom a tudományoknak szentelt ama szerény hajlékot is, melyben csaknem annyi évig foglalkoztam tanitással, a hányig e szent helyen szolgáltam. Mind a két helynek oltára kedves volt előttem! Búcsút veszek tehát a tudomány ama hajlékától is, ennek tanáraitól, elöljáróitól is. A tudomány hatalom, a világ jelszava, szálló igéje ez! Egy kis csergedező patak is neveli a nagy folyót: hadd folyon be ez a kis csermely a nemzet miveltségünk nagy dunájába, hogy terhelt hajóin az árboczokat és vitorlákat diadallal mutathassa!

Torda város! ennek minden elöljárói, tisztviselői, minden polgárai tisztelettel veszek búcsút tőletek. E város neve oly régi, hogy a történelem homályába vész el, kiváló jelessége a vallásbeli türelem, s ez tiszteletre méltó. E város volt menedéke egy szegény ifjúnak, ki veletek élt és küzdött, veletek volt boldog és szerencsétlen is egy hosszú életen keresztül. Áldjon meg tégedet az Isten! Elvonulok most egy kis kunyhóba meghalni; adj még annyi helyet sirhalmaid közt, hol örökre megpihenjek. Népesedésed számával nevekedjél erényben, miveltségben, tényben és tudományban, jóllétben és boldogságban, áldjon meg tégedet az Isten!

Mindnyájan t. gy. kik megjelenéstekkel megtiszteltetek, fogadjátok hálás köszönetem. Kedves szolgatársaim! Isten hozzátok! Isten

hozzád te szent hely, ti szent falak! Én megszünök ti reátok nézve ezennel örökre; de mig élek, az lesz szivem táblájára bevésve, a mi keritésed ajtójára van szintén bevésve, ez lesz az én imádságom, hogy ne szünjön meg soha itt *az egyetlen egy Isten tisztelete!* És most még egyszer hálával esedezem és kérlek Istenem: *Bocsásd el uram a te szolgádat békeséggel, mert látták az én szemeim a te idvezitődet.* Uram hallgas meg!

Albert János.

Az unitáriusok főtanácsi gyülése.

(Kolozsvárt. oct. 24. 25. 26.)

I. Ferencz József megnyitó beszéde.

Méltóságos és főtisztelendő Egyházi Főtanács!

Midőn ez alkalommal is lelkem melegével üdvözölném Egyházi Főtanácsunknak egybegyült tagjait, mindenek előtt azon örömérzésnek kivánok én is kifejezést adni, a melynek árja a közelebb mult napokban egész nemzetünket magával ragadta s ma is hazafiui lelkesedéssel tölt el mindnyájunkat. S teszem ezt annyival inkább, mert a mi keblünkben a haza és egyház szeretete egybe vannak forrva; egyik nem zárja ki a másikat, sőt kiegészitik egymást. Mi azzal tartunk, hogy hazafiui érzés nélkül jó keresztények sem lehetünk s hazánk jólététől, szabadságától és felvirágzásától várjuk és reméljük egyházunknak is fejlődését, gyarapodását és diadalát. Ezért kétszeres örömmel tölt el a királyi kegynek azon közelebbről történt ujabb megnyilatkozása is, a melyre czéloznak szavaim, mint a hazafiui lelkesedésnek egész nemzetünket felvillanyozó forrására. E királyi kegy, a mint mindnyájan tudjuk, Ő Felsége, apostoli Királyunk által hazánk székes-fővárosában felállittatni rendelt 10 szobormű, oly férfiak emlékére, kik nemzetünk ezredéves történetében kiváló helyet foglaltak el s hivatva lesznek kebelében a honfiui és vallásos erényeket nemzedékről-nemzedékre ápolni.

Valóban oly időket értünk meg hazánkra nézve, a minőt nem hogy atyáink, de mi magunk sem álmodtunk, hogy megérünk. Maholnap nem kell többé arra a biztató és bátoritó jóslatra hivatkozzunk: „Magyarország nem volt, de lesz“, mert azt már is megvalósulva látjuk lenni s legközelebbről ez a királyi kegy is a mellett szól és fényes bizonysága annak, hogy az ige testté lett, hogy Magyarország, hála érte a nemzet Istenének, megvan. S mindezeket látva és érezve, nemde önkénytelenül ajkainkra tör az imaszerü felkiáltás: Isten áld meg nagy és jó királyunkat, ki nemcsak a Szent

István koronáját, hanem azzal együtt a nemzet szivét is teljes mértékben birja! Áld meg és tartsd meg őt nekünk még sok-sok éven át!

Méltóságos és főt. Egyházi főtanács! A mint mondám, a mi keblünkben a haza szeretete egybe van forrva az egyház szeretetével s annak jólététől várjuk és reméljük ennek is fejlődését és gyarapodását. S avagy nincs-e okunk e reményünk megvalósulásában is mindinkább bizakodni? Minő változásokat tapasztalhatunk ez irányban is? Hiszen a lelkiismeret szabadságának törvénye, mely létjogot adott egyházunknak is, meg volt ugyan már hozva negyedfélszázaddal ezelőtt; de sajnosan tapasztalhattuk mi magunk is, hát még hitelődeink mily gyakran tapasztalták, hogy e törvény alig volt több az irott malasztnál, melynek vajmi kevés értéke és becse volt; mig ma a lelkiismeret szabadságát biztositó országos törvények megannyi szentségei hazánk alkotmányának, a melyeket ugyancsak alkotmányos kormányunk nemcsak másokkal tartat tiszteletben, hanem maga is a legnagyobb tiszteletben tart s ehez képest a mi egyházunk iránt is ugyanazt a figyelmet és jóakaratot tanusitja, a mit e hazában levő más egyházak iránt. Avagy nem erről győznek-e meg főgymnásiumunknak, valamint népiskolai tanitóinknak s legújabban lelkészeinknek is állami segélyezése? Legyen áldott a Gondviselés, mely igy megváltoztatta az idők szellemét s egyházunkra nézve is napról-napra jobb napok felderültét helyezte kilátásba!

És mégis nem titkolhatom el, Mlgs. és Főt. Egyh. Főtanács, hogy nem egyszer aggodalom szorongatja keblemet egyházunk jövője miatt, mert eme biztató jelenségek mellett ellenkezőket is tapasztalhatunk, a melyek ép oly lehangolók lehetnek, mint a mily felemelők amazok. Nekem legalább úgy tetszik, mintha az a régi unitárius szellem, mely az összetartásban, egymásnak megismerésében és megbecsülésében, közös érdekeinknek közösen felhasználásában, mondhatni, közmondásossá vált, ma már nem hatná át oly mértékben vallásközönségünket s nem lenne oly eleven és termékenyitő, mint eddig volt. Mintha egyházi közügyeinket közöttünk is sokan már nem tekintenék többé oltároknak, a melyek mindnyájunkat kivétel nélkül áldozatra hivnak, hanem inkább élés kamaráknak, a melyekbe az ember szivesen benéz, a mig tele vannak s hasznot igérnek; de ha üresek, és érdekeinket nem mozditják elé, ott elülhetnek, hátat forditunk nekik. Mintha Isten kegyelméből gyarapodó egyházi segély forrásaink arányában fogyna az öntevékenységi hajlam és erő egyes hiveinkben szintugy mint egyházközségeinkben! Szóval, mintha a közélet más terein már annyira elterjedt közöny, nembánomság, önzés, kapzsiság,

egymás gyanusitása, kisebbitése, az eszményi dolgok és czélok iránti lelkesedés hiánya a mi egyházi életünkben is mindinkább mutatkoznának. Vajha, mindezek az észrevételeim csak az öreg korral járó aggodalmak lennének, a mely rendesen szereti a mult erényeit dicsőiteni, feledve, hogy annak is megvoltak a maga gyarlóságai és tévedései! Vajha, közöttünk senkinek se vethetné szemére a efezusbeli gyülekezet angyala: *„elhagytad a te első szeretetedet“*. És vajha legközelebbről jelen főtanácsi gyülésünkben tárgyalás és elintézés alá kerülő nagy számú s ezek között nem egy vallásközönségünkre nézve nagyfontosságú s a messze jövőre is kiható ügy feletti tanácskozás és határozathozatal fényes tanubizonyságot tenne arról, hogy mi bennünk is ugyanaz a szellem él és munkálkodik, a mely hitelődeinkben élt és munkálkodott, hogy mi is mindnyájan alá tudjuk rendelni egyéni érdekeinket egyházunk közérdekeinek és nincs más czélja, vágya és törekvése lelkünknek, minthogy vallásközönségünknek előmenetelét, haladását előmozditsuk, biztositsuk.

Mielőtt már e Főtanácsi gyülésünket megnyitnám, még egy pár percznyi türelmet kérek, hogy ez évben elhunyt halottaink közül különösen két nagy halottunknak még be sem mohosult sirhantjára évi jelentésemet megelőzőleg e helyen is letegyem a kegyeletes megemlékezésnek koszorúját.

Az egyik f. évi jun. 24-én elhunyt Dr. Brassai Sámuel. Hogy mi volt nekünk Brassai és mit vesztett benne egyházunk, azt én meg sem kisérlem leirni; mert ha minden érdemét fel tudnám is sorolni, a mi teljes lehetetlen, akkor is adós maradnék a méltó elismeréssel és hálával, a mivel a megboldogultnak tartozunk. Avagy egybe lehet-e foglalni, át lehet-e ölelni a napnak az egész világon szétáradó sugarait?! Brassai is az ő mély tudományával, ritka bölcseségével, gazdag ismereteivel egy kiválóan fényes szellemnap volt nemcsak kicsiny egyházunk és vallás felekezetünk, hanem hazánk és nemzetünk, mondhatni az egész müvelt világ egén! Innen a közrészvét is oly mértékben nyilatkozott meg koporsójánál is, a minőben csak kevés halandó részesülhet. De bensőbben és mélyebben senki sem érezheti az ő elvesztése feletti fájdalmat, mint egyházunk, a melynek e végéhez közeledő nagy században legnagyobb büszkesége és dicsekedése volt. Különösen iskoláink s ezekben a tanitás és nevelés ügye az ő szelleme fényétől nyertek világosságot és meleget oly mértékben, hogy azoknak termékenyitőereje nemcsak a jelent tette gyümölcsözővé, hanem a jövő századokra is ki fog hatni és áldásos gyümölcseit hova-tovább mindinkább meg fogja teremni. E mellett

Brassai mint ember is legnagyobb tiszteletünk tárgya volt és lehetett. Mert benne, úgy szólva, megtestesülve látluk egyszerű, minden képmutatástól és mysticismustól ment hit- rendszerünket, egy typikus unitárius embert. Az ő tudományossága nem zárta ki kebléből a hitet és vallásosságot; sőt mintegy próféta járt előttünk ezekben is, biztatva és bátoritva a jövővel. Végrendeletével is egyházunkat tisztelte meg s a nevelés ügye iránti áldozatkészségéről tett bizonyságot. Áldott, ezerszer áldott legyen mindezekért az ő nagy, egy egész századot beragyogó emléke!

Másik halottunk, a kinek emléke előtt e helyen szintén meghajlok, az imént megsiratott Brassaink után csakhamar júl. 22-én Budapesten elhunyt Jakab Elek. Mintha a halál egyházunk világitó tornyait indult volna kioltogatni. Mert hogy Jakab Elek kimagasló világitó torony volt egyházunkban, azt senki sem fogja kétségbe vonni, a ki nagy számú műveit s ezek között egyházunk történetére vonatkozó irodalmi munkásságát ismeri. Ha Jakab Elek egyebet nem irt volna, mint a „Dávid Ferencz emléke“ czimű művet, nevét ezzel is halhatatlanná tette volna egyházunkban. De János Zsigmondon elkezdve le egész napjainkig hány nagy és jeles emberünknek a sirján gyujtott örökké világitó szövétneket!? A hol erre tér nyilt, nem mulasztott el egy alkalmat is tollát egyházunk és vallásunk érdekében felhasználni. S a mily melegen irt, ép oly melegen is érzett azok iránt. Miután szerencsés voltam őt kora ifjuságomtól fogva ismerni s vele évek hosszú során át a legbensőbb baráti viszonyban lenni, ki merem mondani, hogy senki jobban nem szerètheti egyházát és vallását, mint ő szerette. A lángoló hazaszeretet mellett egyházának és vallásának buzgó szeretete hevitették keblét, irányitották munkásságát és vezették minden cselekedeteiben. Béke vele! Legyen csendes nyugalma!

Igen! Legyen csendes elhunyt nagyjaink és jeleseink nyugalma. De szellemök, az a szellem, melyre előbb is hivatkoztam s a melynek eléggé meg nem siratható halottaink oly kiváló képviselői, lelkes munkássai voltak szép és nemes éltöknek egész folyamán — ez a szellem munkáljon itt közöttünk továbbra is és hassa át mindnyájunknak kebelét, mert e nélkül szegények leszünk és egyházunkat fenn nem tartjuk a Dárius kincsével se.

Ezek után a jelen Főtanácsi gyűlést megnyitottnak nyilvánitom.

II. Jelentések.

I. Püspöki jelentés.

Huszonegyedik évi jelentésemet teszem meg ez alkalommal. S tehetném-e ezt a nélkül, hogy mindenek előtt hálát ne adjak Istennek az ő végtelen kegyelmeért, melylyel megsegitett, hogy főpásztori tisztemben ez évben is eljárhassak s abból folyó kötelességeimet erőm és tehetségem mértéke szerint vallásközönségünk javára és az Ő dicsőségére teljesithessem. Én tudom és érzem a legjobban, hogy mily keveset valósithattam meg avagy csak azokból is, a miket magam eleibe tűztem s szerettem volna elvégezni! Mit mondjak akkor, ha tisztemet azon magasabb, eszményi szempontból tekintem, a mint az lelkem előtt lebeg? Mit mondjak egyebet, mint a mit a legnagyobb apostol is mondott volt: „Nem hogy a czélt elértem volna, hanem igyekszem, hogy azt elérjem“.

Igen! Igyekszem. Csakhogy az idő is igyekszik. Érzem, hogy az én életemben is az ősz már beköszöntött. A napok mindinkább rövidülnek s az estéli árnyékok meghosszabodtak. Más szókkal érzem, hogy munkaerőm fogy s fogyatkozásaim gyarapodnak. Pedig félreértik ugyancsak a nagy apostolnak ama mondását, hogy a ki püspökséget kiván, jó munkát kiván, ha azt hiszik, hogy ő ezzel a püspökségnek kényelmes, gond nélküli voltára czélozott. Jó munkát kivánni azt teszi, hogy az Isten országának épitésében fáradozni szép és nemes feladat. S megvallom, hogy épen ezért gyakran felteszem magamnak azt a kérdést, ha valljon e szép és nemes feladatnak megtudok-e még felelni? . . . Egyet minden esetre kérek. És ez az, hogy az esetleges hiányokat és fogyatkozásokat ne méltoztassanak jó akaratom és buzgóságom hiányának tulajdonitani. Mert ezek nincsenek még az időnek is alávetve.

De a midőn hálát adok Istennek igénytelen szolgája iránt tanusitott kegyelmeért, még mélyebb hálaérzés tölti be keblemet anyaszentegyházunk felett kiterjesztett oltalmáért, gondviseléseért. A jelen főtanácsi üléssel bezáródó egyházi évünk ugyan nem volt oly eleven, mozgalmas, mint a mult év, a melyben hazánk ezeréves fennállása megünneplésével mi is annyi örömtüzet gyujthattunk egyházunkban. De ha ily ünnepnapok zaja most nem töltötte is be egyházunkat, annak előmenetelére és erősbitésére a mindennapi csendes, kitartó munkálkodásban a jó Isten szeretetéből megakadályozva semmi által nem voltunk. Az E. K. Tanácsnak terjedelmes jegyzőkönyvei, valamint ennek külön évi jelentése bő világot fognak vetni és tájékozást fognak nyújtani ez évben végzett munkánkról. Én a következőkben csak nehány pontra szoritkozom évi jelentésemmel.

1. Belső emberek változása a mult évi egyh. főtanács óta:

a) Lelkészeknek rendeltettek: Göncz Mihály f. váraljai lelkész Lókodra, Máté Lajos bethlen szt.-miklósi lelkész Firtos-Váraljára, Fekete József volt csókfalvi lelkész Iszlóba, Székely András kaali lelkész Alsó-Járába, Demeter Dénes polgárdi segéd-lelkész H.-Karácson-

falvára, Ekárt Andor papjelölt Csehétfalvára, Kelemen Árpád tordátfalvi lelkész, Kaalba Végh Mihály ravai lelkész, Tordára.

b) segédlelkésznek Pálfi Ferencz papnövendék Polgárdiba;

c) Kántortanitóknak, illetőleg kántoroknak: Fodor András csegezi áll. népiskolai tanitó Toroczkóra kántornak és igazgató tanitónak; Csép Gyula Bágyonba kántornak; Pál György közs. tanitó Pipén ugyanoda kántornak; Szinte Sándor dézsfalvi áll. tanitó ugyanoda kántornak; Nagy János m.-sárosi kántortanitó hasonló minőségben Haranglábra, Vas Lajos okl. néptanitójelölt Nyomátra kántortanitónak, Péterfi Gyula áll. tanitó Hévizen ugyanoda kántornak, Boros György okl. tanitójelölt Kaalba kántortanitónak, Péterfi Gyula okl. tanitójelölt Hódmezővásárhelyre kántortanitónak, Simó János okl. tanitójelölt Mező-Berénybe kántor-tanitónak, Inczefli Áron mezőberényi kántortanitó M.-Sárosra hasonló minőségben, Ekárt Ferencz okl. tanitójelölt Mészkőre kántortanitónak, Kis Jakab nyug. kántortanitót Kövendre kántornak.

d) Tanitónőknek: Máté Julianna okl. tanitónőjelölt Enlakára (új állomás), Szabó Erzsébet okl. tanitónőjelölt Ravába.

e) Nyugalomba léptek: Szuhay János alsó-járai, Albert János tordai lelkész afiai;

f) elhunytak: Nagy Sándor h.-karácsonfalvi rendes, Orbok Ferencz várfalvi nyugalmazott lelkész, Kovács Ferencz s. szt.-királyi kántor és Deák István lokodi nyug. tanitó afiai.

g) Ürességben vannak a bordosi, bőzöd-újfalvi, iklandi, szőkefalvi, bethlen-szt.-miklósi, tordátfalvi, ravai lelkészi, szindi kántortanitói, a t. szt.-györgyi, s. szt.-királyi kántori állomások.

Ezek szerint a kántor tanitói állomások — kivéve a szindit — mind be vannak töltve, a mit annál nagyobb örömmel jegyzek fel, mert a mult évben okleveles tanitójelöltek hiányában több állomás volt ürességben s betölthetésöket még ez évben sem reméltem, a mennyiben a tanitóképezdékből kikerült ifjaink egy része nem nagy hajlamot mutat a kántorság iránt s mind tisztán csak tanitói állomások után futnak. Szomorú jele ez is az időknek, hogy az emberek egyrésze előtt az a főczél, hogy minél kevesebb munkával minél nagyobb fizetésben részesüljenek. S még szomorubb az, hogy épen az isteni tiszteletek körüli segédkezést tartják ifjaink magokra nézve terhelőnek. Mert hiszen más különben, a mi kántortanitói állomásaink is ma már a tanitói államsegélylyel épen úgy vannak dijazva, mint a községi vagy állami tanitói állomások legnagyobb része, sőt a ravai után ujabban ismét énlaki egyházközségünkben is egy tanitónői állomás az egész 400 frt. évi fizetéssel állami segélylyel szerveztetett.

A tisztán kántori állomások ürességben léte nem igen aggaszt. Mert részemről nem bánnám, ha ilyen állomásunk egyetlen egy se lenne, ha az mindenütt a tanitói állomásokkal lenne egyesitve.

Annál aggasztóbb, hogy lelkészi állomásaink közül még most is több van ürességben s tényleg ma egy lelkészjelöltünk sincs rendelkezés alatt, miután a mult iskolai évben egy papnövendék sem tett szigorlatot. A jelen iskolai évben azonban már 5-ön tehetnek

szigorlatot s a tanfolyamon is 10 papnövendék van. Rendről-rendre tehát csak betölthetjük az ürességben levő lelkészi állomásokat is, annyival inkább, mert a lelkészi államsegélylyel, melyért nem tudunk elég hálásak lenni Dr. Wlassics Gyula, vallás és közoktatásügyi m. kir. Minister urnak, a ki abból egyházunknak 1897.-re 11250 frtot juttatott, némileg már enyhitve van lelkészeink sorsán is s remélhetőleg rövid időn a lelkészek fizetése egyelőre évi 600 s folytatólag évi 800 frtig az állam által ki fog egészittetni; mert a törvényjavaslat ez iránt már készen is van. Ezzel egyházunkban ismét keresettebbek lesznek a lelkészi állomások. De hogy ennek megfelelőleg emeljük lelkészeink képzettségét is, szerencsések voltunk mi is megnyerni papnöveldénkre nézve a helybeli tud. egyetemmel azt a kapcsolatot, a melyet ugy az ev. református, valamint róm. kath. egyház hasonló intézetei élveznek, hogy papnövendékeink legalább heti 10 kötelezett óra mellett a tud.-egyetemnek is rendes hallgatóiul tekintetnek. A részletekbe nem bocsátkozom, miután ez ügy mint külön jelentés fog a Mlgs. és Főt. Egyházi Főtanács eleibe terjesztetni. Csak köszönetemet nem mulaszthatom el kijelenteni ezért is a Nagyméltóságú vallás és közoktatásügyi Minister úrnak, a ki ez iránti kérésünket is a legszivesebben teljesiteni méltoztatott

Kapcsolatban a lelkészi államsegélylyel egyet még nem hallgathatok el. És ez az, hogy lelkészeink közűl sokan nincsenek megelégedve azzal a mit kapnak, mások pedig ezektől irigylik, a mit kaptak. Jól mondják, hogy az osztozkodásnál rendesen a testvérek is összezörrennek. Én megengedem, hogy a lelkészi javadalom összeirása, a melynek alapján osztatik ki a lelkészi államsegély, nem minden tételében elég pontos, de a canonica portio haszonélvezetének, a kepeilletményeknek s. t. b. átszámitása nem is lesz soha az utolsó krajczárig pontos. A különbözet azonban, a miért többen panaszkodnak, semmi esetre sem lehet oly nagy, hogy azért a ki kevesebbet kap, mint a hogy ő maga igényt tartana a segélyre, ne tudja azt örömmel élvezni a nélkül hogy nála talán szerencsésebb lelkésztársának segélyezése miatt békétlenkedjék. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a hol a lelkészi javadalom összeirásánál szemmel látható tévedések vannak, azokat ne igyekezzünk kiigazitani. Meg is kell tennünk. Én csak azt szeretném, ha mindnyájunkban nagyobb lenne a hála azért, a mihez Isten kegyelméből eljutottunk, mint az elkeseredés azért, a miben még hiányt szenvedünk.

És mit mondjak azokról, a kik az E. K. Tanácsnak azon intézkedését, mely szerint a kiutalt segély összeg 5%-át a belső emberek nyugdij alapja részére minden segélyezett lelkésztől levonni határozta, oly zokon vették, mintha nem tudom miféle nagy jogsértés követtetett volna el ezzel rajtok? Valóban erre nem találok s nem is keresek szavakat. Akkor még érteném, bár akkor sem venném számba a zúgolódást, ha ez a levonás valamely más czélra történt volna, mert valamint minden államnak, akár testületnek, ugy egyházi államunknak vagy vallásközönségünknek is meg van az a joga, sőt kötelessége önfenntartásáért tagjait megadóztatni, a mint nem egyszer meg-

adóztatta eddig is — de a mikor ez a levonás egyenesen egy oly czélra történt, a belső emberek nyugdij alapja részére, a mely épen a segélyezetteknek javára szolgál, csak sajnálni tudom, hogy egyetlen egy lelkészünk is akadott, a ki e levonással magát megröviditve érezte. Hátha már a jövő évben nyugalomba kell mennie s épen ezen levonással lesz elérve az, hogy már a jövő évben a nyugdij egység eléri legalább a 200 frtot. Mert ne felejtsük el azt a régi közmondást, hogy segits magadon s az Isten is megsegit.

Bocsásson meg a mlgs. és főt. Egyházi Főtanács e kitérésért. De szükségesnek tartottam ezeket elmondani tájékozásul annyival inkább, mivel az államsegély kiosztása iránti intézkedése az E. K. Tanácsnak különben is a mlgs. és főt. Egyházi Főtanács elé fog kerülni.

2. Az anyakönyvi és népesedési kimutatások szerint egyházunkban 1896-ban:

A) Kereszteltetett: a) fiu 1064
b) leány 1015
Együtt . . . . . 2079 új szülött.

Kevesebb 178-al, mint 1895-ben. Ezekből házasságon kivül született 222.

B) Konfirmáltatott: a) fiu 545
b) leány 607
Együtt . . . . . 1152 növendék.

Több 92-vel, mint 1895-ben.

C) Összeeskettetett: a) Tisztán unitárius házaspár 321
b) Vegyes vallású „ 159
Együtt . . . . 480 pár.

Kevesebb 133 párral, mint 1895-ben.

D) Eltemettetett: a) A férfi nemből 829
b) A nőnemből 858
Együtt 1687

Több 83-al, mint 1895-ben.

E) Átállott egyházunkba 397
Kilépett egyházunkból 114
E szerint 283-al

többen jöttek egyházunkba, mint a menyin abból kiléptek.

F) A lélekszám 1896. év végén 67696
1895. „ „ 66258
Mutatkozik évi gyarapodás 1438

Minthogy azonban a szülöttek és halottak közötti különbözet, ehez számitva az átállásokkal nyert többletet is, csak 675 lélek gyarapodást mutat, nem tudom eléggé figyelmeztetni lelkész afiait ismételten a kimutatások pontosabb egybe állitására.

Feltünő előttem az is, hogy a mult 1896-ban kevesebb kereszteltetett 178-al és kevesebb eskettetett 133 párral, mint 1895-ben. Nem tudom, hogy nem voltak-e erre befolyással részint az egyházpolitikai

törvények is, mert a kimutatásokban csupán 2 pár van feljegyezve, hogy nem vették az egyházi áldást igénybe. Ezért ne mulasszák el lelkész afiai a kimutatások jegyzés rovatában a netán előforduló ily eseteket is nyilvántartani s egyszersmind a cura pastoralisnak minél buzgóbb gyakorlása által elejét venni és megakadályozni nehogy a jelentkező baj kóros betegséggé váljék egyházunkban.

Az iskolai kimutatások a tanügyi jelentésben meglesznek.

3. A közvetlen püspöki vizsgálat alatt álló egyházközségek a vonatkozó számadások szerint 1896 ban bevettek 27397 frt 92 krt, kiadtak 25073 frt 86 krt és igy a pénztári maradék év végén volt 2324 frt 06 kr. A f. 1897.-re áthozott pénzállagok pedig 164752 frt 60 kr, a mi 8755 frt 57 krral több a megelőzött évinél. Ez egyházközségeken levő 16171 frt 73 kr. teher is kevesebb 442 frt 01 krral.

Személyesen ez évben egyik egyházközségünkben sem tartottam vizsgálatot, sem más nemű hivatalos látogatást, mivel a julius — augusztusi nyári szűnidőt, a mikor erre az idő legalkalmasabb, magam is két évi állandóan helyt tartózkodás után egy kis üdülésre használtam fel.

4. A Báró Baldácsy-alapitvány meghatalmazottainak f. évi jun. 2-án Budapesten tartott közgyülésén meghatalmazott társammal Bedő Albert afiával együtt részt vettem. Mint kiválóan örvendetes tényt jelenthetem, hogy a közgyülés a f. évre 2500 frt rendes és 1000 frt rendkivüli együtt 3500 frtban állapitotta meg egyházkerületenként az évi osztalékot. Tehát 500 frttal több mint eddig. De mivel egyházunkban az osztalék feletti intézkedés úgy van berendezve, hogy minden évben a megelőzött év utolsó és a f. év első feléről, központárunkba a főtanács idejéig tényleg már befolyt összegek jönnek számitásba, egyházi főtanácsunknak ezuttal csak 3250 frt áll. rendelkezésére. Alapitványi ügyész Szilágyi Sándor úrnak mult évben történt lemondása folytán ezen állásra ügyvivői czimmel Stand Lajos úr lett az igazgatóság által megválasztva. Az igazgatóság elnökének és 4 tagjának 6 évre történt megválasztatásuk időtartama a f. évben letelvén, a közgyülés által elnöknek ismét megválasztatott gr. Tisza Lajos úr, az igazgatóságnak eddig is érdemdús elnöke, úgy szintén a sor szerint kilépett 4 tag is, a kik között volt Bedő Albert, afia is, szintén ujból megválasztattak 6 évre. Minthogy pedig a meghatalmazottaknak is 3 évre szóló megbizatásuk a f. év decz. 31-kével lejár, 1898. jan. 1-től számitandó 3 évre meghatalmazottainkat jelen főtanácsi gyülésünkön meg kell választanunk.

Budapesten tartózkodásom ez idejét is felhasználtam arra, hogy a Vallás és Közoktatásügyi minister úr Ő Nagyméltóságánál, a mlg. Államtitkár úrnál tiszteletemet tegyem s általában egyházunk és iskoláink ügyeire nézve az illető ministeri tanácsos urakkal érintkezzem, főgondnok id. Daniel Gábor úr ő mlgával együtt, a kit szerencsés voltam szintén Budapesten találni. Az ily személyes érintkezések természetüknél fogva bizalmas jellegüek lévén, részletekbe nem bocsátkozhatom. Legyen elég annyit mondanom, hogy több jó indu-

latot, mint a mennyivel kormányunknál ez idő szerint találkozunk, nem kivánhatunk a magunk részére.

5. Angol és amerikai testvéreinkkel igyekeztem a testvéri viszonyt a mult évben is fenntartani és ápolni. Mi végre társulatuk titkárával gyakori levelezést folytattam. És ez a testvéri viszony ma ép oly meleg és élénk, mint évek óta, habár sajnosan kell jelentenem, hogy budapesti egyházközségünk évi segélyezését ez évben csaknem felére szállitották le. Az amerikai társulat 500 dollárról 300-ra, az angol társulat 100 font sterlingről már korábban 80-ra, 70-re, az idén pedig 50 fontra. De azt nem is kivánhatjuk, hogy állandóan fenntartsák a kezdetben megajánlott s már 16 éven keresztül adott segélyt. A segélynek ily mérvű megapadása annyival érzékenyebben érinti budapesti egyházközségünket, mert az egyházpolitikai törvények következtében ennek több nemü jövedelmi forrásai is részben teljesen megszüntek, részben szintén megapadtak, ugyhogy költségvetéséből már ez évben is egy pár olyan kiadási tételt s ezek között az Unitárius Kis Könyvtár költségeit — volt kénytelen törölni, a mit eléggé sajnálni nem lehet. Pedig budapesti egyházközségünk fenntartásához oly érdekek vannak kötve, a melyeket figyelmen kivül hagyni nem lehet, a minthogy kétségen kivül nem is hagyunk. Komolyabb aggodalomra különben ez idő szerint nincs ok.

Visszatérve különösen angol testvéreinkkel való viszonyra, a mint ezt már 1895. évi jelentésemben jeleztem volt, még akkor meg hivtak volt a f. év aprilis havában Sheffieldben tartott nemzeti konferencziájukra, még pedig azzal a felkéréssel, hogy a megnyitó isteni tiszteleten a prédikálást vállaljam el. E felkérést a mult télen is többször és többen megujitották, oly melegséggel és szivélyességgel, hogy már-már elhatároztam magamban, hogy elmegyek. S talán, ha a konferenczia ideje valamivel későbbre, nem épen április elejére lett volna téve, el is mentem volna. De igy végre is kénytelen voltam legnagyobb sajnálatomra lemondani erről a szép küldetésről, a minőre nekem legalább soha alkalmam többé nem lesz. Azonban gondoskodtunk róla, a mint erről az E. K. Tanács évi jelentésében is emlékezet lesz, hogy képviseletlenül ne maradjunk angol testvéreink e nemzeti konferencziáján. Az E. K. Tanács Boros György hittanár afiát küldötte ki arra, a kihez aztán Ürmösi Jenő egyházi tanácsos afia csatlakozván s én is akkor épen Berlinbe levő fiamat társul adván, hárman mentek el Angliába és vettek részt a Sheffieldi konferencziában. Nem kell mondanom, hogy mindhárman a legszivesebben voltak fogadva. Boros György afiát, ki a konferencziát vallásközönségünk nevében üdvözölte s annak tárgyalásaiban is részt vett, ezen kivül még több gyülekezetbe meghivták prédikálni is, a mit ő szintén készséggel teljesitett, a mennyiben angliai tartozkodása megengedte.

Kapcsolatban ezekkel még megemlitem, hogy ez idő szerint a Channing-House-Schoolba is van ismét egy leányunk, Kovács Irén, Kovács János tanár afiának tanitónő képezdét végzett leánya. Ezzel tehát ismét helyre állott ez uton is egybeköttetésünk angol testvéreinkkel. És hogy ezt állandóan fenntarthassuk, kivánatos lenne

leányaink számára is valamely forrást találnunk, a melyből ezeket is legalább uti költséggel segélyezhetnők, a mint papnövendékeinket a Paget-alapitványból segélyezzük.

6. Megnyitó beszédemben már két nagy halottunknak, Dr. Brassai Sámuel isk. felügyelő gondnok és Jakab Elek egyh. tanácsos afiának a sirhantjára letettem a megemlékezés kegyeletes koszorúját, ezen jelentésem 1 ső pontjában felsorolt elhunyt belső embereink emlékét is megörökitettem. Sajnos, hogy ezekkel a halál által okozott veszteségeink pohara még nincs kiüritve. Mult egyházi főtanácsunk óta elhunytak még id. Kaali Nagy Zsigmond, m. szt.-királyi egyházközségünknek 48 éven át megszakadás nélkül hiv és buzgó kebli gondnoka, Pálffy Ferencz sz.-kereszturköri felügyelő és sz.-udvarhelyi egyházközségi gondnok, ki e kettős minőségében egyházunk körüli tevékenységének és buzgóságának is számos tanújelet adta, továbbá Székely Elek, Bágyi Kálmán, Kökösi Sándor, Csegezi Ferencz és Elekes József egyházi tanácsos afiai, a kikkel sorainkból szintén egyházunknak hiv és munkás tagjai hullottak ki. Legyen csendes mindnyájoknak nyugodalma!

Midőn ezzel bezárnám évi jelentésemet, tisztelettel kérem annak tudássul vételét és elfogadását.

2. *Közigazgatási jelentés.*

Méltóságos és főtisztelendő E. fő Tanács! A most bezárult egyházközigazgatási évünkről adandó jelentésünk első sorait egyházunk nagy halottjai: Dr. Brassai Sámuel nyug. egyetemi tanár, isk. f. ü. gondnok és Jakab Elek egyháztanácsos afiai emlékének kivánjuk szentelni.

A nagynevü és tudós férfiu Dr. Brassai Sámuel érdemeit külön előterjesztésben méltatjuk. Ugyanott teszünk jelentést temetése alkalmával tett intézkedéseinkről. E helyen azt emlitjük meg, hogy Toroczkó-Szent-György polgári község ottani papilakunkat, mint a Brassai Sámuel születése házát egy gondosan rendezett szép ünnepélyen emléktáblával jelölvén meg, az ünnepélyre E. K. Tanácsunk a maga képviselőjéül kiküldötte Nagy Lajos egyh. főjegyző afiát, ki az ünnepély alkalmával a templomban imát mondott. A főiskola és a Dávid Ferencz Egylet megbizásából jelen volt az ünnepélyen Boros György k. i. jegyző és theol. tanár afia.

A Dr. Brassai temetésén elmondott imákat és beszédeket E. K. Tanácsunk egy füzetben kiadta és azt szétküldötte egyházainknak, egyháztanácsos afiainak és más érdekelteknek.

Dr. Brassai Sámuel a f. évi ápril hó 16-án kelt később eléterjesztendő magánvégrendeletével általános örökösének vallásközönségünket nevezvén ki, halála után a hagyaték leltároztatott s a végrendelet kiadatott jogügyész afiának kihirdetés és a hagyaték lejáratása céljából. A végrendelet kihirdetetett 16095—97 sz. végzéssel; az iratok áttétettek a hagyaték letárgyalása végett Dorgó Albert kir. közjegyzőhez, ki a tárgyalást megejtette. A tárgyalás megtartása után

az iratok visszaterjesztettek a kir. járásbirósághoz az átruházási végzés meghozatala iránt, de mielőtt a biróság határozatot hozhatott volna, Szent-István községből Brassai Lidia a helybeli polgármesteri hivatalnál egy levélben tudakozván nagybátyja Brassai Sámuel hagyatékáról, a levél áttétetett a kir. járásbirósághoz, mely aztán a hagyatéki iratokat visszaadta Dorgó Albert kir. közjegyzőnek, hogy az örökösöket hallgassa ki. A kihallgatásra még nem tüzetett ki határnap.

Jogügyész afia a hagyatékban talált váltók és adóslevelek érvényesitése iránt, a lépéseket megtette és bejelentette, hogy több követelést olyannak talált, a melyet nagyon nehéz lesz fölhajtani.

Jakab Elek egyháztanácsos afia váratlanul bekövetkezett halála érzékenyen sujtotta E. K. Tanácsunkat, mivel a megboldogult férfiu oly tevékeny tagja volt egyházunknak, a kinek párját ritkán találjuk. Egyháztörténelmünk neki köszöni ujra teremtését és fölvirágzását. Egyházunk elhunyt nagyjai benne egy lelkes méltatóra találtak, a ki az élő emlékeket megerősitette, az elfeledteket életre hozta. E. K. Egyháztanácsunk megbizta Kovács János és Dr. Gál Kelemen tanár afiait, hogy a temetésen képviselői legyenek és koporsójára koszorut helyezzenek. K. K. Tanácsunk részvétét kifejezte az özvegynek, ki azt egy megható, szép levélben köszönte meg.

Angol és amerikai hitrokonainkkal az eddigi szivélyes viszonyt fentartottuk és ápoltuk; ennek érdekében az angol unitáriusok nemzeti konferencziájára Sheffieldbe kiküldöttük Boros György theol. tanár és közig. jegyző afiát, megbiztuk Ürmösi Jenő egyh. tanácsos afiát is, ki elmenési szándékát bejelentette volt. Boros György afia utjáról és Angliában, valamint a konferenczián töltött idejéről, müködéséről és a szerzett tapasztalatokról megtette jelentését, mely kiadatván, E. K. Tanácsunk 150 példányt szétküldött az egyházközségeknek. Ide mellékelten felterjesztjük a Jelentés egy példányát a Mélt. és főt. E. Fő-Tanácshoz.

Ezzel kapcsolatban jelentjük, hogy az 1896-ban tartott Nemzetközi Unitárius Konferenczia Értesitőjét magyar és angol nyelven kiadtuk s azt szintén megküldöttük az egyházközségeknek és Esperes afiainak.

A b. e. Berde Mózes hagyatéka ügyében jogügyész afia megtette jelentését. A perben a mult évi jelentés óta nevezetes haladás történt. A tanuk kihallgatása megejtetett, az irásszakkértők és az orvosszakértők is megtették nyilatkozatukat.

A bizonyitás véget érvén az észrevételek megtételére 1897. május 24. napra tüzetett ki és három napot vett igénybe. Az itélet 1897 junius 1-én meghozattatott és kihirdettetett. Az itélet vallásközönségünkre teljesen kedvező, mivel felperesek keresetükkel elutasitattak és köteleztettek, hogy 4713 frt 10 kr perköltséget vallásközönségünknek fizessenek meg. Jogügyész afia ügyvédi dija 4563 frtban állapítatván meg, azt E. K. Tanácsunk a számvevőség és a jogügyi bizottság véleményének a meghallgatása után kifizette.

Vallásközönségünk alapitványi birtokairól a jószágfelügyelőség megtette évi jelentését. A bizottság jószágainkon a vizsgálatot megtartotta, a szükséges ellenőrzést gyakorolta. A számadások beadatván

megvizsgálva és E. K. Tanácsunk véleményével ellátva a Mélt. és főt. E Fő-tanács előtt állanak. A haszonbérleti birtok után a haszonbérek befolytak, kivéve a bágyoni birtokot. Reméljük, hogy ez a hátralék is rövid idő alatt befoly. A birtokokon lényeges változás nem volt. A M. és Főt. E. Fő-Tanács által megállitott gazdasági szabályzatnak a gazdatisztekre vonatkozó része még nem volt életbe léptethető, mivel a jószágigazgatóság a szabályzatot a gazdatisztekkel elébb közölni kivánta. Az alkalmazottakat föllhivta az Igazgatóság nyilatkozattételre, hogy az ezen szabályzatban körülirt kötelezettségek és fizetések mellett hajlandók-e állomásukat megtartani. A jószágigazgatóság a szabályzat életbeléptetésére határidőül kitüzte 1898 évi január 1-ső napját. Sajnálattal értesült E. K. Tanácsunk, hogy jószágainkon a jelen évi gazdasági eredmény nem nagyon kedvező, a mult évi eredményt nem fogja elérni, a minek magyarázata az évben országosan tapasztalt rosz gazdasági viszonyokban keresendő. Abban a tekintetben jó reménységben vagyunk a f. év eredménye iránt, hogy az állatok között járvány nem uralkodott. Ezen a réven némi kárpotlást várunk.

Köri esperes afiai a gondjukra bizott egyházkörök érdekében buzgósággal jártak el. E. K Tanácsunknak ebben az évben csak egy pár esetben volt szüksége a kiadott ügy elintézését megsürgetni.

Az esperesi vizsgálatokról a kolozsdobokait kivéve mindenik körből pontosan megkaptuk a jelentést és örömmel tapasztaltuk, hogy E. K. Tanácsunk utasitásai és határozatai mindenütt kellő figyelembe vétettek. Csupán a bölöni egyházközség tetemes vagyona kezelésében és elszámolásában nem értük el azt az eredményt, a melyre számitottunk, midőn megrendeltük, hogy a pénztárnok kezén ne tartson 3—4000 frtra menő összegeket. Reméljük, hogy köri Esperes afiának sikerülend szabályszerü pénzkezelést létesiteni.

Az egyházköröknek kellőleg kezelt alapjairól részint az esperesi vizsgálat rendjén, részint a köri közgyülés alkalmával megtörtént az elszámolás.

E. K. Tanácsunk 3—1897. sz. alatt megtette a lépéseket arra nézve, hogy egyházközségeink ingatlan és ingó vagyonairól tüzetes kimutatást terjeszszen a mélt. és főt. E. Fő-Tanács eléke. Az adatokat megfelelő kérdő iveken bekérte, de sajnos egy része csak a jelen hónap folyaman érkezett be s egy rész még máig sem küldetett föl.

Igen érdekes és becses tanuságot lehet levonni egyházközségeink és hiveink buzgóságára nézve a klenodiumok és hasonló jellegü egyházi tulajdonok áttekintése alapján. Addig is mig az egészet megfelelően földolgozva E. Fő-Tanácsunk elébe hozhatnók, jelenleg bemutatunk egy pár fontosabb adatot.

Egyházunk alapitása éveiből az *Urracsorai poharak* őriztek meg egy pár emléket. Várfalván van egy 1595-ből, Vadadban 1596-ból. Azután XVII-ik százból már nagyon sok őriztetik. Bágyon 1604, Csokfalva 1612, Tarcsafalva 1614. Dsztmárton 1636, Kaal 1647, Sztgericze 1648, Csehétfalva 1648 Ürmös 1650 éveket örökitették meg. *Harangjaink* természet szerint már nemcsak az egyház, hanem a haza mivelődés történelméhez is nyujtanak adatot: mert Harang-

lábon 1272-ből van egy, Siménfalván 1576-ból, B.-szt-miklóson 1622-ből. Msároson 1624-ből, Kilyénben 1655-ből. *Urasztal* 1719-ből van Tordátfalván, a többi jobbára mint későbbi. Ezeknek a szent tulajdonoknak kiváló értéket adnak a kegyes adományozók nevei, valamint azok a gondolatok és érzelmek is, a melyek egy-egy jól megválasztott bibliai mondatban nyernek kifejezést.

Egyházközségünk fekvő birtoka a *B* jegy alatt ide mellékelt kimutatás szerint:

				hold	öl
1. Aranyos-tordakörben	24	község	határán	2169	661
2. Felső-fehérkörben	5	„	„	359	1047
3. Keresztúrkörben	37	„	„	3680	977
4. Háromszékkörben	14	„	„	2162	460
5. Magyarországi egyh. községekben	5	„	„	4	420
6. Udvarhelykörben	15	„	„	783	381
7. Küküllőkörben	13	„	„	410	557
8. Maroskörben	34	„	„	532	1170
	147	„	„	10102	1173

Minthogy a kimutatásba csakis a kolozsdobokai négy egyh. község birtoka nincs fölvéve a szám egy pár száz hold különbséggel megfelel egyházközségeink földbirtoka területe összegének.

Némi tájékozás okáért megemlitjük, hogy ezen szép összegből legtöbb esik Bölönre: 1478 hold, melynek nagyobb része erdő. Szt-Mihályra 1101 hold, melyből 966 hold erdő és havasi legelő; Korondra 444 hold; Toroczkóra 374 hold; Alsó-Járára 311 h; Ravára 308. *Szántóföldje* legtöbb van Bölönnek . . .; AlsóJárának 107 hold; Ürmösnek 71 h. Szentmihályfalvának 51; Szindnek 41 hold. Tagositva van 16 birtok.

Az egyházközségek birtoka vásár és eladás következtében, bár nem nagy mértékben, de állandóan hullámzik.

Vásárlás fordult elé H.-Almáson. Vásároltatott mintegy 100 hold erdő; Csikfalván belső birtok 1000 frtnyi értékben; Székely-Udvarhelyt egy szép házastelek templom és papilak számára 14.000 frttal.

Birtokeladást engedélyezett E. K. Tanácsunk a pálosi l. egyháznak, mivel a haszonbérben kezelt 968 □ ölnyi birtok oly keveset jövedelmezett, hogy az adó csaknem az egészet fölemésztette. A befolyt pénz 321 frt takarékpénztárilag kezeltetik; a h..karácsonyfalvi egyhk. fölhatalmaztatott, hogy 9 holdnyi kaszálóját eladja és jövedelmezőbb birtokot vásároljon; a medeséri egyházközség fölhatalmaztatott egy kis belső birtoka eladására, hogy nagy szükségén segithessen. Az ákosfalvi leány egyház 1100 □-öl területü erdő; a kolozsvári egy h 1100 □-öl szántó eladására felhatalmaztatott, mindkettő azért, hogy célszerübb és jövedelmezőbb birtokot vásárolhasson. Az al. siménfalvinak egy belső telek eladása engedélyeztetett.

Épitésre fölhatalmazást adott E. K. Tanácsunk Csehétfalvának és Fiatfalvának papiház, Tarcsafalvának templom (3000 frt), Héviznek mesterilak (1600 frt), Alsó-Járába gazdasági épületekre, Toroczkó-Szt-Györgyön mesteriház és tanterem épitésére. Medeséren gazdasági épületekre.

Tagositás kezdetett Városfalván, Vargyason és Szent-Péteren, Várfalván, A.-Rákoson; folyamatban van Fiatfalván. E. K. Tanácsunk mindenik helyen gondoskodott, hogy egyházközségünk érdekei kellően védelmezve legyenek. A tagositás befejeztetett Bordoson.

Iskoláink érdekében több irányu tárgyalást folytatunk. A verespataki iskolánkra nézve szerződést kötöttünk a Vallás és Közokt. minister ő nm. minek alapján ottani tanitónk az állami iskolánál alkalmazást nyer és az egyházban kántori teendőket végez megfelelő tiszteletdij mellett. Hasonló föltétel alatt szerződést kötöttünk, vagy az iránt nyilatkoztunk a fiatfalvi, csokfalvi és csegezi iskolákra nézve; ellenben S.-Szent-Királyon ez nem sikerült. Nem engedtük meg a felekezeti iskolánk beszüntetését medeséri és énlaki egyh. községeinknek, ellenben fölhatalmaztuk és utasitottuk az énlaki és dombói egyh. községeket, hogy szervezzenek egy második (nő) tanitói állást. Énlakára a nőtanitó már be is állittatott és fizetését a közokt. kormány 400 frtban utalványozni méltóztatott. Ádámoson az államositás megtörtént, tanitónk átvétetett, a szerződés kiállitása most van tárgyalás alatt. Ujabban államsegélyt nyertek tanitóink közül a szabédi II. tanitó 235 frt 58 krt, a szentmihályi ujabb segélyt 176 frtot, Mészkőn Kászoni János kisegitésért 48 frt 33 kr. Medesérre a volt tanitónak pótlék 71 frt. Énlakára nőtanitónak 400 frt és Buzaházára 310 frt.

Azon lelkész afiai közül, kik a népiskolában rendes tanitást végeztek, államsegélyt nyert a haranglábi 259 frtot.

Belső ember afiai fizetése általában elég pontosan befolyt, de egynehány helyen az esperesi vizsgálószék s egy-két esetben a polgári hatóság közbelépése vált szükségessé. E. K. Tanácsunk is megadta az utasítást és az intést a körülmények szerént.

Csókfalván kepemegváltási alap érdekében magtár alapitatott; Kaálban a zabkepének egy nehány szegény tag elengedését kérte, de E. K. Tanács erre nem talált megfelelő alapot s e miatt nem engedélyezte.

A Regale ügy csaknem teljesen elintéztetett az udvarhelykörben s arról köri Esperes afia megtette jelentését. Az egyházközségek regale alapjairól mellékeljük a kimutatást.

Nyugdijügyben általában csak folyó ügyekkel foglalkozott E. K. Tanácsunk.

Fegyelmi ügyben csokfalvi volt lelkész Fekete József afia ellen inditott eljárás beszüntettetett, a pipei volt tanitó fegyelmi ügye fellebezés következtében a Mélt. és Főt. E. Fő-Tanács előtt áll.

Mészkői egyháznak fölfüggesztett önkormányzata annyiban visszaállittatott, hogy a kiküldött biztosok Esperes afiával egyetértve egy igazgatóságot szerveztek a hivekből.

Pert folytat a csokfalvi egyházk. (57) Lőrinczi Dénes ellen a kedei patronatus miatt. Tarcsafalván a havaspert a biróság egyházközségünk javára döntötte. Szentmihályon az egyhközség a temető-pert megnyerte.

A b. e. Raffaj Károly hagyatékát Raffaj Teréz megtámadván, jelenleg a tanukihallgatás van folyamatban. A b. e. Báró Orbán Balázs

hagyatéka elleni perben Egyházunk részéről megbizott ügyvéd Pálffy Ferencz elhalván helyébe megbizta E. K. Tanácsunk Dr. Kovács Mór székely-udvarhelyi ügyvédet.

Az alapitványi jószágok igazgatójává megválasztott Albert Dénes afia lemondván a ladamosi haszonbérletről ezen jószág házi kezelésre Alamorhoz csatoltatott. Az alamori kastélyon oly nagy mérvü repedések állottak elő, hogy a különben is nem jövedelmező épület lebontását meghatároztuk.

A b. e. Derzsi János féle m.-vásárhelyi ház megromlott, mennyezete megjavitására 800—1000 frtig fölhatalmazást adtunk. A földmivelési minister ur ő nm. folyamodásunkra méltóztatott 25.000 drb. akáczfa csemetét ajándékozni, melyeket az alamori jószág körül fölhasználtunk és hasonló kegyességet jövőre is kértünk.

A b. e. Derzsi János által az EMKE. nek ajándékozott 10.000 frtot más alapoktól vett kölcsönökkel visszafizettük.

Kolozsvárt tivoli utcza sarkán levő régi házat kibővitve ujra épitettük egyelőre bérháznak. Került 11.706 frtba. Ezen beruházással az 5%-nál több az épület jövedelme.

A tordai iskolának megengedtük, hogy az iskola haszonbéréből gyült pénzből 4000 frttal tanári lakást épittessen.

A kereszturi iskolát illető Bedő Sándor-féle hagyaték 1075 frtban kifizettetett, melyből tőke 1000 frt. Siménfalvi Elekes József afia 20 drb 50—50 frtos udvarhelymegyei takarékpénztári részvényt hagyományozott $^1/_3$ részben a simélfalvi egyháznak, $^2/_3$ részben neje halála esetére a sz.-kereszturi iskolának. E részvények mult évi osztaléka 14% volt.

A kolozsvári gymnasiumi tanárok a kebli tanári nyugdijintézetből kilépvén, részükre az alapból kifizettük a tőkét és kamatját, összesen 3265 frt 96 kr. A vallásközönség fizetett érettük az állami nyugdij intézetbe 570 frtot s 1898-tól kezdve fizetni fog 610 frtot, miután négy tanárnak a korpótlékja is számitásba vétetett.

A kereszturi iskola tanáraiért a nyugdijintézetből kifizettetett 1446 frt 30 kr. A vallásközönség mint iskolafentartó fizetett 771 frt 32 krt.

A theologiai és az állami nyugdijintézetbe föl nem vett tanárok nyugdijügyének rendezése valamint több más fontos tárgy külön fölterjesztés alakjában a Mélt. és Főt. E. Főtanács előtt állván jelentésünket ezzel befejezzük és tudomásul vételét tisztelettel kérjük.

3. *Tanügyi jelentés.*

Méltóságos és Főtisztelendő Egyházi Főtanács! E. K. Tanácsunk a lefolyt év tanügyi álapotáról tiszteletteljes jelentését a következőkben teszi meg.

Tanügyi jelentésünket azzal a nagy veszteséggel kezdjük meg, mely dr. Brassai Sámuel, európai hirneves tudósnak f. évi junius hó 24-én történt halálával, főiskolánkat és nevelés ügyünköt érte.

Ez év, márczius 2-án volt épen 60 éve, mikor kolozsvári főgymnasiumunknál, tanári székébe beigtatták. E. K. Tanácsunk kiváló örömmel ragadta meg a ritka alkalmat, hogy azt jegyzőkönyvileg megörökitse, kifejezve a feletti örömét, hogy az isteni gondviselés érdemekben gazdag életét hosszura nyujtsa. Egyuttal megbizta a Főtisztelendő Püspök úrat, hogy üdvözletét egy küldöttség által adja át. Ez alkalommal nem gondoltuk, hogy oly hamar elveszitjük a tudományok Nestorát. A megboldogult, mint tanár és isk. felügyelő gondnok 60 év alatt, oly hasznos szolgálatokat tett főiskolánknak a nevelés terén, hogy neve örökre emlékezetben fog élni; mert egyik nemzedék, dicsekedve fogja átadni a másiknak. Legyen áldott emlékezete!!!

Kolozsvári főiskolánknál, a tanári karban a következő változások történtek. Ugyanis, Sárdi Sámuel h. tanárnak, ki jeles és szorgalmas tagja volt tanári karunknak, folyó évi aug. 2-án történt halálával üresedésbe jött német,- latin,- magyar nyelvi tanszékre Pálfi Márton végzett tanárjelöltet nevezte ki ideiglenes minőségbe az 1897/8-ik tanévre 800 frt. évi fizetéssel, Domonkos Károly h. tanár máj. 31-én 29869. ministeri sz. a. kineveztetvén a szamos-újvári állami főgymnasiumhoz rendes tanárnak, helyébe a mennyiségtan-, természettudományi tanszékre pályázat útján Kaufmann Györgyöt, ki a szakvizsgálatot kitünő eredménnyel tette le, nevezte ki az E. K. Tanács az 1897/8--ik tanévre ideiglenes minőségbe 800 frt évi fizetéssel.

Gálfi Lőrincz h. tanár a helybeli Ferencz-József tud. egyetemen tanári oklevelet nyert. A papnevelő intézet és elemi iskola új szervezeti, és fegyelmi szabályzattal láttattak el. A papnevelő intézet a hasonrangu intézetek mintájára rendeztetett be, s a helybeli tud. egyetemmel kapcsolatba hozatott.

Az elemi iskola szervezetében is lényeges változás történt, a menynyiben a tanulmányi ügyek vezetésére tanvezetőt nyert. Az E. K. Tanács ez állásra Ulár Pál főgymn. r. tanárt nevezte ki.

Főtiszt. Ferencz József Püspök úr a hittani intézetet több alkalommal meglátogatta, ugyszintén a gymnasiumban is a vizsgálatokon megjelent. Kozma Ferencz és Fekete Gábor isk. f. gondnokok szintén megjelentek a vizsgálatokon.

Koncz Elek tank. főigazgató úr főiskolánkat, valamint a sz. kereszturi gymnasiumot meglátogatta, s tapasztalt észrevételeit a tanári karok értekezletein jóindulatilag megtette.

Vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister ur ő Nagyméltósága az évi állandó segélyt az 1897. évre 11,000 frtra emelte.

A főgymnasium épitése ügyét illetőleg az E. K. Tanács az uj épület helyét és annak tervét általánosságban elfogadván, megállapitván, oly értelemben, hogy abban az internátus is elhelyezhető legyen, jelenleg a részletes terv elkészitésével foglalkozik Pákei főmérnök afia. Ez épités költségeit illetőleg teljes tájékozottság nem volt szerezhető a részletes terv elkészitése előtt. Azonban örömmel jelenthető, hogy V. K. M. úr ő nagyméltósága 1897. évi május 14-éről 25659. sz. a. felhatalmazást adott a vallásközönségnek, hogy 120,000 frt épitési

segélyt, melyből 15.000 frt. már folyósittatott, s igy tehát 105 ezer frt. törlesztési kölcsönt vehessen fel valamely hazai pénzintézetnél. A törlesztési annuitások fizetésére az állam kincstár vállalkozik, ezzel szemben a vallásközönség 15 éven át évi 3,000 frt visszafizetésre köteleztetik, melynek viszszatéritése után is 80,000 frt. épitési segélyt fog élvezni vallásközönségünk. A kölcsönfelvétele iránt tájékozást szerezni a pénzintézeteknél lépések tétettek.

A. E. Főtanácsnak 62—896. sz. felhatalmazása alapján a tordai iskolának az állammal 1878-ban kötött szerződése 5 évre megujitás alatt áll, a mi a tárgysorozat rendjén elé fog terjesztetni. A szt.-kereszturi gymnasiumhoz Csiki István okleveles rajztanárt az 1897—98-ik tanévre, ideiglenes minőségben kinevezte. A kolozsvári főiskolánknál, mint a megelőző években, ugy a jelen iskolai évben is Br. Petrichewich-Horváth Kálmán áldozatkész főgondnokunk és nevelés ügyünk lelkes pártfogója 150 frtot tüzött ki jeles tanulók jutalmazására. Az 1879—80-ik isk. évtől kezdve, adományai 1815 frtot tesznek ki, a miért E. K. Tanácsunk a mltsg. Báró főgondnok úrnak köszönetét irásban kifejezte s egyuttal ez adományokról a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister úr ő nagyméltóságát is értesitette. Kővári László isk. felügyelő gondnok afia, ez évben is 4 tanulót segélyezett.

Egyebekről, valamint felső- közép- és összes népiskoláinkról részletes jelentés a tárgysorozat rendjén fog tétetni

III. Elintézett ügyek.

A főtanácsi gyülés megnyiltával mindenekelőtt Daniel Gábor főgondnok inditványára hódoló és köszönő felirat küldése határoztatott ő felségéhez, a királyhoz ama legmagasabb elhatározásáért, hogy ezredéves történelmünk kiváló alakjai közül 10-nek Budapest fő- és székváros terein szobrokat állittat. A püspöki és közig. jelentések felolvasása után a főtanács testületileg 10 órakor a templomba vonult, hol az emelkedett hangulatu istentiszteletnek bevezetését és kiegészitő részét a vegyes és női karok szép alkalmi éneke képezte. Az alkalmi beszédet Simó János s.-köröspataki lelkész tartotta, melylyel kiváló hatást ért el.

11 órakor a gyülés folytatólagos megnyiltával bizottságok küldettek ki az ügymenet különböző ágainak, valamint a gazdasági és pénztári számadások, jövő évi költségvetések megvizsgálására. Ezután megválasztattak a II-od foku fegyelmi biróságba rendes tagokul: Gál Jenő, Mikó Imre világi részről; Boros György, Mózes András egyh. részről. Ezután részletes jelentés tétetett Brassai Sámuel haláláról és végrendeletéről. A főtanács megnyugvással vette tádomásul az E. K. T. eljárását ugy a diszes temetésre, mint a végrendelet ügyében tett intézkedésekre nézve. Jelenti ezután az E. K. T. hogy Székely Miklós törvényszéki biró a torda-aranyosi körben, Csongvai Lajos ügyvéd a marosi körben, Gálfy Kálmán szolgabiró és dr. Deme-

ter Lőrincz a sz.-keresztúri egyházkörben felügyelő gondnokokká választattak, kik közül Székely M. jelenlévén, az esküt leteszi, a többiek felesketése az illető egyházkörökre bizatott. A br. Baldácsi alapitványt kezelő bizottságba vallásközönségünk részéről ujabb 3 évre megválasztattak: Ferencz József püspök és Bedő Albert ny. államtitkár; póttagnak Gál Jenő táblabiró. Marosköri jegyzőnek megválasztatván az illető egyház kör által Ürmösi Kálmán szt-gericzei lelkész, torda-aranyosköri jegyzőnek Létai Domokos sinfalvi lelkész, a választásokat a főtanács megerősiti. Boros Sándor ig. tanárt a főtanács ujabb 2 évre a belső emberi nyugdijintézet pénztárnokának ismét megválasztja.

Albert János tordai pap és tanár kérése felolvastatván, őt a főtanács 52 évi hüséges és kitünő szolgálatának elismerése mellett nyugalomba bocsátja, megszavazván részére együttesen 360 frt nyugdijat és évjáradékot. Az E. K. T. jelentése folytán a főtanács örömmel és hálásan veszi tudomásul hogy id. Daniel Gábor főgondnok és a többi Daniel-utódok a boldogemlékü Daniel Elek által tett 1000 frt alapitványnak pótlására, mely régen elévült, 750 frt alapitványt tettek készpénzben, mely remélhetőleg az illető többi utódok által 1000 frtra fog kiegészittetni. Sipos Gábor kolozsvári ügyvéd 50 frtos alapitványa is egy főgimn. tanuló részére örvendetes tudomásul vétetett.

Az 1886-ik évben végzett osztálytársak részéről „*Milleniumi találkozók alapja*“ czimen szintén 175 frt alapitványt lett bejelentve a főgimn. részére, mit a főtanács köszönettel vett tudomásul. A püspök jelentése szerént a „*Millennáris egyházi alap*“ még csak 1544 frtra emelkedett, de remélhető, hogy ez összeg csak magvát és csiráját képezi annak a nagyobb összegü alapnak, melyhez minden unitárius embernek hozzá járulni szent kötelessége, már csak azért is, mert szeretett püspökünk csak e reményben volt rábirható arra, hogy ez ügyet tartsa továbbra is keze között. Hogy hiveink adakozási buzgósága föl fog lendülni, annak biztos jelét észrevehettük már a főtanácsi gyülés alkalmával történt pár szép összegü adakozásból. Az első napi tárgysorozat ezzel ki lévén meritve, 2 órakor a főtanács tagjai a püspöki ebédre gyültek, mely vidám hangulatban lelkes felköszöntők elhangzása mellett d. 5. óráig tartott. Ekkor kezdetét vette a bizottságok müködése, mely több órán át tartott megfelelő érdeklődés mellett.

A második napon tartott ülés tárgysorozatából a következő ügyeket emlitjük fel. A szentgericzei ekklézsiának engedély adatott arra, hogy a kántori kepét évi 150 frtért megváltsa. Benczédi Gergely központi pénztárnok összes számadása az 1896. évről helyesnek találtatván, őt a főtanács jegyzökönyvileg legnagyobb elismerésben részesiti. A tordai és keresztúri iskolák, valamint a belső emberek nyugdijintézetének számadásai is helyeseknek találtattak a kiküldött bizottságok által, miért a főtanács Derzsi Károly, Gombos Sámuel és Boros Sándor pénztárnokoknak elismeréssel adózik.

Az alamori, pusztaszentmiklósi, bányabükki gazdaságok 1896 évi számadásait szintén elfogadásra ajánlotta a br. P. Horváth Kálmán főgondnok elnöklete alatt kiküldött bizottság. A biz. ajánlatára a

főtanács Albert Dénes jószágigazgatónak a gazdaságok fejlesztésében tanusitott odaadó munkásságáért, továbbá Molnár Sándor, Benczédi Gergely és Benkő Mihály jószágfelügyelőknek, valamint Gyulay Árpád, Mózes András és Orbók Ferencz számvevőknek lelkiismeretes eljárásukért hálás köszönetet szavazott.

A theol. tanároknak fizetése az E. K. Tanács ajánlatára 1200 frtra emeltetett az 1898. évtől kezdődőleg, tekintettel arra, hogy a gimn. tanárok ez emelkedést már 1897-re megkapták az államsegélyből. A sz.-kereszturi tanárok fizetésének emelése az E. K. T. előterjesztése szerént a legjobb akarat mellett sem volt beilleszthető az 1898. évi költségvetés keretébe.

A második napon a főtanács tagjait br. P. Horváth Kálmán főgondnok hivta meg ebédre a központi szálló emeleti disz-termébe, mely ép oly emelkedett hangulatban folyt le mint az előző napi püspöki ebéd. Szebbnél szebb felköszöntők hangzottak el e napon is az egyház és társadalom azon előkelő tagjaiért, kiknek buzgósága az unitárius egyházat a mivelődés és anyagi gyarapodás útján évről egy-egy lépéssel elébb vezeti.

D. u. 4 órakor az ülés folytatódván, kezdetét vette a vallásközönség, belső emberek nyugdijintézete, a kolozsvári, kereszturi és tordai iskolák költségvetéseinek tárgyalása, melyek mind oly értelemben fogadtattak el, a mint az E. K. T. előterjesztette, csupán a kolozsvári főgimn. költségvetése emelkedett 500 frttal, miután Gálfi Lőrincz h. tanár a jelen főtanácson rendes tanárrá választatván, fizetése ez összeggel megszaporodott. A gazdaságok vezetésére szolgáló *szabályzatot* az E. K. T. a főtanács mult évi megbizása folytán elkészitvén, az most a kiküldött bizottság jelentése alapján elfogadtatott. Az adós egyházközségekkel szemben kimondatott hogy tartozásaikat a vallásközönséggel szemben $^2/_3$-os kulcs szerént törleszthetik.

Harmadik napon a különböző jelentések meghallgatása vette leginkább igénybe a főtanács idejét. A segélykiosztó bizottság jelentése alapján tetemes összegü segélyt osztott ki a főtanács a szegényebb egyházközségek és belső emberek között. A segélyek forrását képezte az államsegélyen kivül, mely 1897-ben 15250 frtot tett, a br Baldácsy-alap, Dávid Ferencz-alap és Kovács Dénes-alap. A felsőbb iskolákról és a népoktatásügyről szóló jelentés kiváló érdeklődés tárgyát képezte; sajnos, hogy az egyes egyházkörök tanügyi bizottságai — a hallott felszólalások szerént — nem elég éberek, főleg a vallás tanitás ellenőrzése körül. Az E. K. T.-nak e baj orvoslása figyelmébe ajánltatott. A vasárnapi oktatás is a legtöbb helyen hiányos.

Az E. K. T. azon jelentése, hogy a kormány a sz.-kereszturi gimnasiumot addig nem segélyezi, mig a kolozsvári főgimnasium ujraépitése és teljes felszerelése nincs befejezve: sajnosan vétetett tudomásul. Az E. K. T.-nak a kormánynyal a tordai iskola ügyében a régi szerződésnek 5 évre terjedő megujitása szintén tudomásul vétetett.

Jóváhagyó és igen örvendetes tudomásul szolgált a főtanácsnak

az E. K. T. azon intézkedése is, mit a theol. akadémia ujjászervezése érdekében tett s egyuttal Boros Györgyöt dekánnak a jövő évre is megválasztotta.

A közigazgatási hatóságok ujraszervezésének ügyét a főtanács kiadta a püspök elnöklete alatt egy bizottságnak oly utasitással, hogy munkálatát az E. K. T.-hoz terjessze be, hogy esetleg ezen ügy egy rendkivüli főtanácsi ülésben letárgyalható legyen.

Végezetül az illető bizottságok megtévén jelentéseiket a közigazgatási, tanügyi és pénzügyi jegyzőkönyvek megvizsgálásáról, a főtanács elismerését és köszönetét fejezte ki Boros György, Kovács János és Mózes András jegyzőknek ügybuzgó müködésükért. Ezzel a három napon át tartott tárgyalások véget értek. Kelemen Albert esperes a nagy munkára buzgó imájában Isten áldását kérve, a gyülés szétoszlott, éljenezve az elnökséget.

. . .. N.

Régi adományok a m.-szt-királyi ekklezsia számára.

Egy fakult nyolczedrétü papirlapon következő följegyzést találtam:

„A. 1739. Conferalt az M. Sz. Királyi Unitaria Ecclesiának Tholdalaghi Gábor Uram egy ezüst, aranyas, virághos pohárt“.

„Ismet. A. 1743. Szabó Lajos Uram conferalt egy arannyal varrot potyolat keszkenőt, melyre vagyon varrva 8 virágh, négye nagy, négye kicsin“.

Közli: Kanyaró F.

A hit virágai.

— Imák a nők számára. —

XII. reggeli.*

Leborulok hatalmad előtt oh Isten e megujult reggelnek idején! Ime! parancs szavadra leszakadoztak az éj sötét kárpitjai s napodnak fénysugárai ragyognak az ujra ébredt világ felett. Élet, zsibongás, munkakedv mindenfelé, mintha egy uj élet, a feltámadás hajnala derült volna én reám. A virágok égfelé tárják kelyhöket, megmosakodva az éj bő harmatában, melynek csöppjei még keblükön ragyognak, visszatükrözve a menny boltozatát. A kis pacsirta is hallatja már csattogó dalát, röpködve a reggel verőfényes, illatos levegőjében. Minden élő és érező valóság téged áld, téged magasztal oh Isten! Hát csak én legyek-e néma, érzéketlen teremtményeid milliói közt? . . . Oh érzem, érzem én Istenem, hogy az én lelkem is hozzád vágy, téged keres. Vajha szárnyaim volnának, mint a hajnalnak, hogy hozzád szállhassak! Vajha megmosakodhatnám illatos liliomokkal, harmattal és izsoppal, hogy fehér lehessek, mint a hó s az én szivem tisztaságában és lelkem ártatlanságában viszszatükrözhetném a mennyországot . . . Vajha megközelithetném a te szentségedet, hogy már itt e földi létben éldelhetném a mennyország édes üdvösségét, jótetteimnek boldogitó öntudatában.

Oh, de érzem, hogy én erőtlen, gyarló, bünös vagyok. Hozzád siető vágyaimat megnehezitik fogyatkozásaim. Uram! a te kegyelmed közel van a téged félőkhöz: siess hozzám és végy fel a te irgalmad karjaira. Erőtelenségeimet fátyolozza el a te bünbocsátó atyai szereteted. Ne zárj el a te szent orczád elől! számláld meg könnyeimet s annak bő harmatozásában hagydd, hogy lemoshassam a földi lét porát. Uram! hallgasd meg az én imádságomat! Téged áldlak én a felkelő nap első sugaraival. Neked szentelem megujult lényem első érzéseit és gondolatait. Hálát rebegek oltalmadért, melylyel fedeztél

* I—XI. megjelent folyóiratunk 1894—95. évf.-ban. Szerk.

engemet, mint egy paizszsal és megoltalmaztál az éj veszedelmeitől. Irgalmasságodat magasztalom, mely nem engedé, hogy halálra záródjanak álomra hunyt szemeim. Bölcseségedet dicsőitem, mely a nyugalom karjain ringatott, hogy testben, lélekben megujuljak s képes legyek a mai nap munkájára. Segedelmedet hivom segitségül az én erőtlenségemben.

Szenteld meg édes Atyám e megujult nap folyamát az én számomra. Adj erőt, szorgalmat és kitartást, hogy igazságos munkáimban sikert, előmenetelt láthassak. Oltalmazz meg engemet a büntől, hogy annak szennye homályt ne vethessen hozzád törekvő lelkem fényére. Ne engedd, hogy az elbizakodottság kevélylyé tegyen és lenézzem szegényebbsorsu embertársaimat, sőt inkább a szeretet és könyörületesség érzéseit ápold, neveld szivemben, hogy *az irgalmasság és igazság elöltalálják egymást.* (Zolt. 85.) Irtsd ki szivemből a harag és bosszuállás nemtelen indulatait, hogy e mai napon is minden szavaimban és tetteimben *az igazság és béke egymást csókolgassák.* (Zsolt. 85.) Tölts be engemet minden reggel a te jóvoltoddal. Tanits hogy tudassam az én napjaim számát és járhassak előtted bölcs szivvel. Erősitsd meg az én kezeimnek igazságos cselekedeteit, hogy láttassék meg rajtam a te szépséged. Amen.

(Folytatásuk következik.)

Rédiger Géza.

Angliai levél.

Oxford, nov. hó.

Tisztelt Szerkesztő úr!

A folyó akadémiai évet mult october hó 16-án nyitották meg a Manchester College-ban. A szokásos ceremoniákon kivül, azonban, a megnyitó ünnepségnek különös érdeket kölcsönzött az, hogy Greg Arthur hitrokonunk ez alkalommal adta át formálisan nagybecsü adományait a College imaháza számára, igen szép számu érdeklődő közönség jelenlétében. Ez adományok állanak: egy müvészies faragványokból összeállitott, k. b. 3 méter magas választófalból, mely nemcsak az általános szépséget emeli, hanem, az akusztikára való tekintetből igen hasznos is; továbbá 40—45 darab tölgyfa-padból, szintén faragványokkal és fölirásokkal diszitve. E padoknak az adományozó tréfás megjegyzése szerint, az az (angol templomokban nem igen tapasztalt) előnye is van, hogy ülés tekintetéből semmi kivánni valót nem hagynak fönn.

Greg ur ez adományaival feledhetetlen testvére, néhai Greg János Henrik emlékének kivánt adózni, ki ugy a College, valamint általában az unitárius hitközségek irányában a legbuzgóbb érdeklődést tanusitotta és érdekeiket hosszu éveken keresztül önzéstelenül szolgálta. Bármi kevés értéke legyen az adományoknak, hiszi, hogy az emlék, mely hozzájuk fűződik, kegyeltté teszi ugy a jelen, mint a következő nemzedékek előtt.

A College nevében dr. Drummond principális vette át a tárgyakat és egy tartalmas beszéd kiséretében biztositotta az adományozót, hogy ez önzetlen tettére örök hálával fognak visszaemlékezni; néhai nemes testvérének emlékét pedig e tett által kegyeletben fentartani.

A College belső szépsége ez adományokkal nagyban növekedett; imaháza és könyvtára e tekintetből, a nagy történelmi multtal dicsekedhető számos egyetemi College-okéi között bátran az első sorba tehetők. A mi azonban becsüket még inkább fokozza, az, hogy majdnem egész berendezésük a hitbuzgóság hasznot nem kereső eredménye.

Ugyanazon napon délután tartotta Wood József birminghami lelkész, megnyitó felolvasását „A mi viszonyunk az orthodox nonconformisták liberális mozgalmaihoz“ czimen. Wood lelkész ur a College-ban hetenként előadásokat tart a gyakorlati papságról, melyeket szintén az ő vezetése alatt, vitatkozások, rögtönzések és szó-

noklatok követnek. Tekintve azt, hogy a papi hivatás gyakorlati oldalának fejlesztésére a tanulóknak Oxfordban ugyszólva semmi alkalma se nyilik, a lelkész úr müködése e részben igen nagy fontossággal bir.

A megnyitás alkalmával tartott felolvasásában is nagyobbrészt gyakorlati kérdésekkel foglalkozott. A non-conformista egyházak között, ugyanis, az utóbbi években egy uj szellem nyilvánulásai tapasztalhatók, mely szellemet bátran lehet liberálisnak nevezni. Ők is kénytelenek elismerni, hogy a tudomány óriási fejlődése a hit dolgaira is nagy befolyást gyakorol; s habár magukat nyilvánosan liberálisoknak nem nevezik, az igazság keresésében rendszerük lényegileg megegyezik az unitárusokéval.

Hogy azonban közöttük a barátságos együttmunkálás még mindig megvalósitásra vár, a lelkész ur erre nézve két okot hoz föl. Az egyik szerint, az orthodoxok rendesen igen téves nézetekből itélik meg az unitáriusokat; s ha olykor el is ismerik munkálkodásuk becsét, igenis „túlhajtott liberálizmusukkal“ szövetkezni nem hajlandók. Másfelől azonban, az unitáriusok között is meg van az a hiány, hogy az orthodoxok gyakorlati munkásságát nem igen kivánják elismerni olyanoknak, mint a melyeknek a tiszta vallásos élet fejlesztésére jótékony hatásuk lenne. Csupa theologiai tanok nem igen adnak alkalmat a széthuzásra, mert a XIX-ik százév az egész kereszténységet eszményivé formálta, mely eszményi kereszténységet ma minden gondolkozni tudó ember elfogadja. Az egyetlen eszköz tehát, mely együttmunkálásunkat biztosithatja, abban a mélyebben fekvő érzésben keresendő, mely mindnyájunkat e kereszténység hűséges szolgáivá teszen.

Az alapot, melyen Wood lelkész ur eszméit fejtegette, természetesen az orthodoxok nagy része is elismeri helyesnek; azonban az angol unitáriusok, mint egymástól minden tekintetben független, egyéni egyházközségek állanak szemben az orthodoxokkal, kik, ellenben, mindannyian egy szerves egészet képeznek. Ez utóbbiak, továbbá, a liberálismusnak csakis történelmi multjuk keretén belől adnak helyet, az angol szellem még az egyházi szervezetben sem ismer el magasabb tekintélyt történelmi hagyományain fölül.

Mindezeknek mérlegelése után könnyebben megérthető, hogy az együttmunkálás érdekében tett annyi nemes fáradozásnak oly nagy gyakorlati sikere nincsen. Mindennek ellenére, azonban, mint a felolvasó megjegyezte, mi mindnyájan csak *ugyanazon egy kereszténységnek* lehetünk szolgái, t. i. a melynek egyetlen alapja Jézus.

Egy egészen különböző alapon munkált Francis W. Newmann, ki mult october hó 5-én végezte be hosszu munkás életét 92 éves korában. Szülői erős kálvinista szellemben nevelték testvérével, Henryvel együtt; e kálvinizmusból azonban a leghalványabb szikra se maradt fönn a két testvér vallásos szellemében, mert Henryből később róm. kath. érsek és kardinalis, Francisból pedig felekezetnélküli theista lett.

Mindketten egyidejüleg tanultak az oxfordi egyetemen, hol a vallásos élet légköre nem kevésben különbözött a szülői házétól. Abban az időben ugyanis, (mely törvény különben egész 1872-ig fennállott), a ki valamely egyetemi fokozatot el akart nyerni, az anglikán egyház 39 hitczikkelyét el kellett fogadnia és e fogadását sajátkezű néválaírásával megerősitenie. F. Newmann mindezt nem hagyta megjegyzés nélkül, sőt egyszer ugy nyilatkozott, hogy a kik e hitczikkelyeket aláirják, nincsen semmiféle lelkiismereti meggyőződésük; és később mikor tanulmányainak végeztével reá is elkerült a sor, hogy az egyetemi tudományokban felmutatott kiváló sikereit a hitczikkelyek aláirásával még hatályosabbá tegye, inkább odahagyta az egész egyetemet, fényesnek igérkező jövőjét, mintsem hogy lelkiismeretét feláldozza. Ifjui lelkét már ez idő alatt különböző vallásos meggyőződések foglalták le, mig végre a chiliastikusok tanait fogadta el, t. i. a kik Jézus második eljövetelében és földi uralkodásában hisznek. Később aztán Persiába Bagdádba utazott, hogy ott e hitet terjeszsze és egyházakat alapitson; vállalata azonban nem járt nagy eredménynyel, s visszatért Angliába, hogy e végből hitfeleivel értekezzék. Itthon ismét uj csalódás várta; ugyanis testvére, a későbbi kárdinális, vallásos nézete miatt a családtól elidegenitette, mely idő től fogva közöttük minden összeköttetés megszakadt, Francisnak nagy fájdalmára.

Utazásai alatt leginkább a keleti nyelveket tanulmányozta, mely őt később egyikévé tette Anglia legjobb orientálistáinak. Egy pár évvel Bagdádból való visszatérte után a Manchester New-Collegeban (akkor Manchesterben, jelenleg Oxfordban) kapott alkalmazást, hol 1840—46-ig a klassikus és héber nyelveket adta elő. Innen aztán a Londoni University Collegeba ment, hol 1863-ig maradt, mikor a tanári állástól végképp visszavonult.

Munkái egy egész kis könyvtárt alkotnak, majd mindenféle tudományágat képviselve. Legfőképp azonban a philologiai kérdésekben tüntette ki magát, melyre nézve különösen keleti utazásaiban szerezte a legtöbb anyagot; nevét pedig legismertebbé vallásos nézetei és iratai tették.

Kálvin tanai csak addig elégitették ki lelki vágyait, mig a többi vallásos nézetekkel közelebbi ismeretségbe nem jött, mire az oxfordi egyetemi élet különös alkalmat szolgáltatott. Chiliastikus nézeteit bagdádi csalódásai után szintén nem sokáig tartotta fönn, a mire talán családi keserüségei is nagy befolyással lehettek. Mig az atheismusnak való végső meghódolástól tudományosan képzett szellemi tehetségei mentették meg. Későbbi életében aztán mindig theistának vallotta magát, a nélkül azonban, hogy Jézus vagy más történelmi személynek tanait elfogadta volna kizárólagos mértékadó gyanánt. Jézus rendkivüli befolyását az emberiség általános fejlődésére nézve elismerte ugyan, de a kérdésben sohasem nyilatkozott határozottan. Legismertebb munkája „Phases of faith“ (A hit változatai), melyben különböző alkalmakkor elfogadott vallásos nézeteiről

ad számot. Ezt követte aztán „Of the soul" (A lélekről) irt értekezése, melynek a legfönségesebb érzésekkel telt gondolatai igazolják azt az állitását, hogy ő egy oly vallás érdekében munkált, mely egykor önmagában foglalja mindazt, a mi a legmagasztosabb az összes történelmi vallásokban.

A két testvér, kik egykor ugyanazon légkörben, ugyanazon helyen kezdették az életet, egymástól egészen különböző eredményre jutottak a hit dolgaiban. Befolyásuk, azonban, az angol vallásos életre oly hatalmas volt, hogy az anglikán (állami) egyháznak egész uj mozgalmat kellett meginditania nézeteik ellen mindkét irányban. Annyi tény, hogy a reformatio óta Anglia vallásos életében soha oly tevékeny mozgalom nem mutatkozott, mint az, melynek a mult és jelen nemzedékek voltak tanui és a melynek legéltetőbb szellemét a két Newmann — némelyek szerint talán téves, de a legőszintébb vallásos meggyőződés által sugallt nézetei táplálták.

LŐFI ÖDÖN.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Theologiai Ismeretek tára. Szerk. Zoványi Jenő, theol. m. tanár, tisza földvári lelkész. E hasznos vállalatból ez évben megjelent a IX. és X.-ik füzet. A vállalat hiven követi, mint kezdettől fogva tette, azt az elismerést és méltánylatot érdemlő elvet, hogy a hazai egyh. irókat és egyházi tárgyakat figyelemben részesiti és megillető módon és arányban alkalmazza be megszabott keretébe. A IX.-ik füzet hozza Kriza János, unitár. püspök életrajzát röviden, de hü vonásokkal. Ugyan e füzetben találjuk Gróf Kuun Géza, a kiváló tudós ismertetését is, kinek theol. érdekü dolgozatai nagyobbrészt a Ker, Magvetőben jelentek meg. Csakugyan itt olvassunk Lang Henrik a szabadelvű sweitzi theologusról, kinek Magyarország modern theologussaira is gyakorolt nagy befolyását méltán emeli ki. A Theol. Ismeretek Tára a X.-ik füzettel Mortalembertig érkezett.

Magyar Könyvtár. Szerk. Radó Antal, a Kisfaludy-társaság tagja, kiadja Lampel Róbert (Wodiáner J. és Fiai) könyvkereskedő czég, Budapesten. A Magyar Könyvtár hazai és külföldi klassikus munkáknak olcsó árban kiadását tüzte ki czélúl. A jelesebb irók müveit eddig csak drága áron lehetett megszerezni. Most már olcsón juthatni azokhoz. A külföldön, németek, francziák már régebb bocsátottak ily olcsó kiadásokat forgalomba. Az angolok Shakespere összes müveit 2—3 shillingért olvashatják, az amerikaiak Channinget $^1/_2$—1 dollárért. A magyar olvasó is most már feltünő olcsó áron szerezhet klassikus darabokat. Katona Bánk-bánját, Berzsenyi válogatott verseit, Kisfaludy „A kérők“ vigjátékát olvashatja 15 krért. Az ifjúság igy könnyen juthat a legjobb könyvekhez. Mindenik mű bevezetéssel van ellátva. Az említetteken kivül megjelentek még: Coppeé Kovácsok strájkja és más elbeszélő költemények; Guy de Maupassant nyolcz apró elbeszélése.

A nyomdászat. Tankönyv szakiskolai és magánhasználatra. Ruzicska Gyulától. E könyvet ugyanannak a nyomdának a művezetője irta, hol folyóiratunk is készül. Kiváló szakképzettséggel irt munka, melynek jó hasznát fogják venni nemcsak a nyomdász-tanonczok, kiknek szakiskoláját vezeti, hanem előhaladottabb pályatársai is. A nyomdász-technikának ujabb vivmányai fel vannak benne dolgozva.

KÜLÖNFÉLÉK.

Brassairól e füzetünk elején egy kitünő régi tanitványának tanulmányát közöljük. Már több dolgot adtunk közre elhalt nagy tudósunkra vonatkozólag. De készséggel nyitunk tért tovább is a róla való közleményeknek, legyenek azok akár tanulmányok, akár egyszerü adatok,

melyek e bámulatos szellem nagy munkásságának egyes részeit megvilágithatják, minek sokoldaluságát a jelen tanulmány oly hiven tükrözi.

Ferencz József püspököt dec. 12-én a tordai egyházközségben nagy ünnepélyességgel fogadták. A főt. püspök úr ez alkalommal beiktatta az uj lelkészt, Simó Jánost. Ugyanekkor Mózes András pénzügyi jegyző segédkezése mellett az egyházközségben vizsgálatot is tartott.

Nyilt levél Tisztelendő Albert János unitárius lelkész urnak. Felső-Zsuk, 1897 november 4. Kedves Tisztelendő ur! Ez idei főtanácsunk alkalmával felolvasták tisztelendőséged lemondó levelét, a melyben bejelenti, hogy mennie kell, mert tovább már nem birja, elhagynia a templomot és szószéket, melyben gyönyörüséggel szolgált az egyháznak 53 évig; és ily hosszu, érdemekben gazdag munkálkodás után, sem lép fel követelésekkel, hanem csak szerényen kér, hogy adjon az egyház mit adhat, ő köszönettel veszi. A nemes hang, az önmegtagadás e ritka példányképe, önkénytelenül eszünkbe juttatá mindnyájunknak, ilyeneknek kell lenni az egyház igaz bajnokainak, kik a kereszténység szolgálatában, nem ösmerik az egyéni érdeket, hanem egy nemesebb idealis czélt tűzve magok elébe, azzal azonosítják egész énjüket. Ők csak létrák kivánnak lenni, melyeken a jó ügy előre mehessen, saját személyüket visszavonják, nem viszik magukkal a létrán terüképen. Ez igazi lemondás, a keresztényi szeretetet hirdető és azért áldozatot hozni tudó papnak csak dicsőség lehet, egyházának csak javára válhat. Jertek öregek, ifjak, papok és nem papok egyaránt, tanuljunk kötelességtudást és nemes ambitiot ő tőle, ki tőlünk távozik. Midőn Önben ugy is mint magán egyén, ki az érdemet mindenkiben becsülni tudom s akarom, ugy is mint a magyar unitáriusok egyik főgondnoka, ki ösmerem azon szolgálatokat, melyeket tisztelendőséged egyházunk érdekében tett, méltatni kivánom az önzetlen emberbarátot, jó hazafit és példányszerü papot — óhajtom, hogy Isten még hosszason tartsa meg családja, egyháza és hazája javára friss egészségben és életerőben. Maradok mindig igaz tisztelője és hive: Petrichevich Horváth Kálmán.

Tudorrá avatás. Ifj. Ferencz Józsefet, főt. Ferencz József püspök úr fiát nov. 14-én a kolozsvári egyetemen a jog- és államtudományokból tudorrá avatták „sub auspiciis regis“. A király ajándékát Dr. Zsilinszky Mihály vallás- és közoktatásügyi államtitkár, királyi képviselő mély hatásu beszéddel adta át a szépszámu közönség jelenlétében felavatott ifju tudornak. A királyi gyürü az elismerés kifejezése a tudományokban tanusitott kitartó szorgalomért és kitünő eredményért. A fölavatott tudori értekezése is szép bizonyítványt nyujtott erről. „A büntetések feltételes elengedését“ szakképzetséggel és figyelmet lekötő módon tárgyalta. Az ifju tudós hivatva van arra, hogy a tudományosság magasabb fokait érje el, mit óhajtunk is.

A tanterv-revisio. Mint tanügyi lapokban olvassuk, a tanterv revisioja dolgában a közoktatási tanácsban gyorsan foly a munka. Lényegesebb változásokat főleg a történelem tantervében várhatunk. A gymnasium tanterve már készen van, most a reáliskola tantervén dolgoznak. A minister sürgeti a munkát, mert már a jövő tanévben életbe akarja léptetni az uj tantervet. Olvasóink emlékezhetnek, mert

jeleztük folyóiratunkban, hogy a tanterv revisioját a sokat hangoztatott panasz, a tanulók tulterhelése, hozta első sorban napirendre s aztán a görögöt pótló tanterv hiányai és fogyatkozásai. Kiváncsian várjuk az uj tantervet, mely hivatva lesz segiteni az észlelt hibákon. (G. K.)

Rendelet a protectio ellen. Wlassics Gyula közoktatásügyi minister, ki a maga erején, a maga szorgalmával és tehetségével feljutott ara a magas polczra, honnan az ország oktatásügyét vezeti, a protectio ellen irányuló rendeletével megint megmutatta, hogy ő csak az egyenes, becsületes törekvést és munkát s a munka árán szerzett valódi érdemeket ismeri el. Kissé szokatlanul hangzik ugyan, hogy a társadalomnak ez ujabb keletű betegsége ellen rendeletekkel kivánunk védekezni. S hisszük, hogy a minister csupán csak e rendeletével e bajt gyökeresen nem is fogja kiirtani tudni. Sokkal mélyebben fekszik a baj. Ott van az már, hol a morált, az egyéni és a társadalmi morált kezdi inficiálni. Ott van mindenütt, hol a felületességgel, hanyagsággal lelkiismeretlenséggel az u. n. stréberség párosul. Jelszava: a lehető legkevesebb munkával és érdemmel lehető legrövidebb idő alatt lehető legmagasabbra jutni. Szinte ugy hangzik, mintha a mechanikában a legkevesebb erőelhasználás elvét hallanók. Nem is a rendelettől várjuk a kivánt eredményt, hanem attól, a ki e rendelet kibocsátásának szükségességét belátta s a rendeletet a főigazgatóságokhoz kibocsátotta. Mutassa meg első sorban ő, hogy a kinevezéseknél csak az igazi érdemet veszi tekintetbe s üldözze kérlelhetetlenül minden rendelkezésére álló módon — s mennyi van ilyen! — a protectiot. (G. K.)

A jövő évi közoktatási költségvetés. A közoktatási tárcza egész kiadása 16,353,182 frt. A kiadás kevesebb 539,088 frttal mint a mult évben. Ennek magyarázata az, hogy jövő évben 1,589570 frttal kevesebb fordittatik. A rendes szükségletekre, nyugdijakra s átmeneti kiadásokra 1050482 frttal több fog fordittatni, mint a mult évben. A felső oktatásra 124344 frt, a gymnasiumokra és reáliskolákra 243014 frt, a felsőbb leány iskolákra 48171 frt, a népoktatásra 346769 frt jut e többletből. A gymnasiumra esik 103008 frt, a reáliskolára 46588 frt, az autonom és községi középiskolák segélyezésére 42266 frt. Új iskola nyilik a jövő évben Fogarason és Szegeden. Államosittatni fog a gyöngyösi gymnasium és a sümegi reáliskola. Erzsébetvárosra internátus terveztetik. A tanári létszám növekedni fog 3 új igazgatóval és 42 tanárral. Államsegélyt 3000 frtot fognak kapni a nagybecskereki, marosvásárhelyi róm. kath. és ev. ref., a györki ref., és a *sz.-keresztúri unitárius iskolák.* A budapesti nőképző egylet leány-gymnasiuma 2000 frtot kap. Új épületekre fel van véve: a budapesti I. ker. gymnasiumra 310000 frt, budapesti VI. ker. reáliskolára 480000 frt, lőcsei reáliskolára 130000, nagyszebeni gymnasiumra 287720, dévai reáliskola kibővitésére 50000, kolozsvári felső leányiskolára 270000, mezőtúri felső leányiskolára 100000 frt. A budapesti V. ker. gymn. épületét megváltja az állam 435,794 frt 86 $^1/_2$ krért, a mi 37 $^1/_2$ évi annuitás mellett 23968 frt, 72 kr. évi kiadás. Felekezeti középiskolák épitkezése segélyére 53500 frt van felvéve.

Ezekben ismertetjük a budget főbb adatait. Reánk nézve nagyon

örvendetes tény, hogy a közoktatási kormány végre belátta nagy nemzeti, felekezeti és culturális missiót teljesitő keresztúri iskolánk segélyezésének szükséges voltát s megadta segélyével a tovább fejlődés és virágzás lehetőségét.

Szász Ádám †. Ki volt Szász Ádám? A kolozsvári egyházközségnek egy tagja. Egyik azok közül, kiket már az első keresztény gyülekezetben ugy neveztek az „egyház oszlopai". A kolozsvári egyházban a Szász család neve jól hangzó, drágaemlékü név. Szász Mózes e százesztendő elején az egyházközségnek kiváló papja. Ki volt Szász Ádám? Egyike azoknak, kik belétartoznak az egyetemes papságba. A józan vallásosságnak, a polgári és hazafiui erényeknek megtestesülése; vallásos, hitbuzgó nemcsak elméletben, hanem gyakorlatilag is az Úr templomában, munkás, áldozatkész az egyház minden ügyeiben; példás szorgalmú tisztviselő és jó hazafi. Nemes jellem, a régiek mondása szerint: „vir ad ungvem". Kolozsvár városát mint pénzügyi tisztviselő s később pénztárnok negyven évig szolgálta ritka hűséggel, az egyházközségnek pedig mindig kebli tanácsossa volt. Már ezelőtt több évvel nyugalomba vonult a városi pénztárnokságtól s idejét gazdálkodással töltötte. A néhai Berde Mózsával a legjobb barátságban állott. Tisztes alakját közbecsülés környezte mindvégig. Általános részvét kisérte sirjába is, mikor dec. 11-én 87 éves korában elköltözött az élők sorából, hátrahagyva nemes emlékezetét.

Gyászhirek: Ürmösi Sándor, tarcsafalvi lelkész nov. 13-án elvesztette szeretett nejét *Végh Ilonát*, kivel 10 évet élt boldog házasságban. — Kis-kadácsi *Simén Elek* ny. telekkönyvvezető, egyh. tanácsos † nov. 30-án 59 éves korában Kis-kadácsban. Az elhunytban Veress Gábor, Árpád és Béla jóltevő nagybátyjukat siratják.

Olvasóinkhoz. Olvasóinknak boldog ünnepet és boldog uj évet kivánunk, folyóiratunkat szives jóindulatukba ajánlva.

ARANYKÖNYV.

Az „Ezredéves Emlékalap"-ra tett kegyes adományok.

(Kilenczedik közlemény.)

179.	Kőváry László (másodszor L. 129. sorsz.)..	20 frt — kr.
180.	Csegezi László esperes Bágyon..........	5 „ — „
181.	Orbok Mór fiképezdei ig. tanár Kolozsvár.	30 „ — „
182.	Dr. Vass Miklós tanárjelölt Budapest.....	2 „ — „
183.	Boér Gergely kép. tanár (másodszor L. 122. sorsz.)........................	10 „ — „
184.	Péterfi Dénes lelkész és tanár Kolozsvár.	10 „ — „
	Összesen	77 frt — kr.
	Az előbbi 8 közlemény összege	1475 „ 96 „
	Időközi kamatokban.........	69 „ 70 „
	Együtt...........	1622 frt 66 kr.

A mint többek előtt tudva van, a f. évben tartott egyh. főtanácsunkon a gyüjtés addigi eredményéről elszámolván, a további gyüjtésről is lemondottam volt s azt csak többszörös felkérésre vállaltam el ismét; mert a jelek után itélve, bezárhatónak gondoltam ezt az Aranykönyvet, a melyet a legszebb remények között nyitottam volt meg. Örvendek, hogy a fennebbi adományokkal reményem némileg ujra feléledett. A midőn azért legmelegebb köszönetemet nyilvánitanám e közleményben foglalt kegyes adományokért a szives adakozóknak, legyen szabad felkérnem vallásközönségünk összes tagjait, hogy ne sajnálják figyelmökre méltatni ez alapitványt avagy csak czimébez kötött emlékeért is. Itt van a karácson ünnepe és az új év, melyeken az angyalok is megindulnak, hogy örömet szerezzenek azoknak, a kiket szeretnek. Szeretetünk tárgyai között bizonyára nem állhat utolsó helyen egyházunk és szent vallásunk. Emlékezzünk meg hát erről is, a melynek javára fog szolgálni egykor ez alap is. Mint eddig, ezután is minden adományt nyilvánosan fogok nyugtázni a Ker. Magvetőben.

Kolozsvárt, 1897. deczember 10.

Ferencz József,
unitárius püs. ök

Bözödi ifj. Radó János, magyar királyi pénzügy-igazgató helyettes és nője Csiszér Anna ő nagysága Déváról bőzödi ekklézsiánkat egy veres bársonyból készült művészies kivarrással és arany rojttal ékesitett 150 forint értékű úrasztali takaróval ajándékozták meg.

Korábban Boér Lajos és nője Albert Anna 1892-ben meghalt leányuk, Lenke emlékére egy fekete szőr szövetből készitett szószék takarót ajándékoztak. Szép jelei ezek annak, hogy a kegyelet a nemesebb sziveket ma is édesen köti templomainkhoz, hol a sziv folyton nemesül s a lélek Istennel társalog.

Fogadják az illetők egyházközségem nevében e helyen is hálás köszönetemet.

Bőzöd, 1897. november 25.

Boér Lajos,
lelkész.